

A close-up portrait of a middle-aged man with grey hair and blue eyes, looking directly at the camera with a neutral expression. He is wearing a dark blue shirt. The background is dark and out of focus.

deKanttekening

SEPTEMBER 2020 | DEKANTTEKENING.NL | PRIJS €5,99

MAGAZINE

‘Ons islamdebat gaat niet over de islam, maar over Nederland’

Meer kleur in de Kamer?
Bij de progressieve partijen
begint het te jeuken

‘Ja’, ‘Nee’ of ‘Geen bezwaar’?
Moslims over de nieuwe
donorwet

Inhoudsopgave

de Kanttekening MAGAZINE

COLOFON

September 2020
Jaargang 3 - nr. 34

UITGEVER
De Kanttekening B.V.

HOOFDREDACTEUR
Mehmet Cerit

EINDREDACTEUR
Arnout Maat

VORMGEVING
inktviz.eu

AAN DIT NUMMER WERKTEN MEE
Chris Aalberts, Tayfun Balcik,
Kaja Bouman, Thomas von
der Dunk, Jaswina Elahi, Dave
Ensberg-Kleijkers, Han Entzinger,
Fitria Jelyta, Ewout Klei, Kiza
Magendane, Priscilla van der Perk

CONTACT / INFORMATIE
010-2013740
info@dekanttekening.nl
www.dekanttekening.nl

Vrij. Moedig. Inclusief.

De uitgave van dit blad wordt
mede mogelijk gemaakt door:

Psychiatrie Praktijk Kondakci
Derman Projects B.V.
BK Zorg B.V.
Beka Constructiebedrijf B.V.

Het 'cancellen' van 'foute' mensen en meningen: goed idee?

● SAMENLEVING

12

16

75 jaar Indonesische vrijheid: 'Het volk verdient excuses van Nederland'

● SAMENLEVING

● SAMENLEVING

- 6 Meer kleur in de Kamer? Bij de progressieve partijen begint het te jeuken
- 12 Het 'cancellen' van 'foute' mensen en meningen: goed idee?
- 16 75 jaar Indonesische vrijheid: 'Het volk verdient excuses van Nederland'
- 20 'Ja', 'Nee' of 'Geen bezwaar'? Moslims over de nieuwe donorwet

● WERELD

- 23 In België staat de hoofddoek onder druk. Maar: #HijabisFightBack
- 26 Documentairemaker: 'Erdogan voor minstens 50 procent zelf achter coup'
- 30 Marokko worstelt met aanhoudend racisme: 'Marokkanen zijn in ontkenning'

23

In België staat de hoofddoek onder druk. Maar: #HijabisFightBack

● WERELD

Documentairemaker: 'Erdogan voor minstens 50 procent zelf achter coup'

● WERELD

26

30

Marokko worstelt met aanhoudend racisme: 'Marokkanen zijn in ontkenning'

● WERELD

● INTERVIEW

- 32 'Ons islamdebat gaat niet over de islam, maar over Nederland'

● ZINGEVING

- 36 Islamotopia: de islamitische heilstaat

● OPINIE

- 40 Kiza Magendane - De onbetaalde emotionele arbeid van zwarte Nederlanders
- 41 Tayfun Balcik - Hoe Wilders stiekem langsging bij Op1
- 42 Thomas von der Dunk - Excuses voor het verleden zijn altijd te laat
- 43 Jaswina Elahi - De etnische Surinaamse veelzijdigheid ontbreekt in de Nederlandse media
- 44 Chris Aalberts - Referenda zijn voor Forum vooral een manier om migranten weg te jagen
- 45 Dave Ensberg-Kleijkers - Tijd voor een genuanceerd gesprek over herstelbetalingen
- 46 Han Entzinger - Black Lives Matter, maar wat nu?
- 47 Fitria Jelyta - Erken niet alleen de Indonesische pijn, maar begrijp die ook

In het kort.

Inspraakorgaan Turken in Nederland: coronabeleid vaag voor laaggeletterden

Er zijn duidelijkere corona-instructies nodig voor laaggeletterden, bepleit de stichting Inspraakorgaan Turken in Nederland.

Voor van de oudere generatie binnen de Turkse gemeenschap zijn veel mensen laaggeletterd. Zij kunnen niet alles volgen', aldus voorzitter Zeki Baran. De overheid moet Turks-Nederlandse organisaties goed informeren, vindt hij. 'Die verenigingen moeten vervolgens duidelijk hun achterban aanspreken. Het is een gezamenlijk probleem, dat we gezamenlijk moeten oplossen.' Baran noemt een voorbeeld uit zijn familie: 'In Turkije mochten 65-plussers al die tijd niet naar

buiten. Mijn vader en moeder hebben alles via de Turkse televisie gevolgd en gingen niet naar buiten, terwijl dat in Nederland wel mogelijk was als je afstand hield.'

Eerder uitte Fatos Ipek-Demir, adviseur in het sociale domein, in *de Kanttekening* haar zorgen over de voorlichting richting migrantengroepen. 'Migrantengroepen worden helaas onvoldoende bereikt. Ze worden aan hun lot overgelaten. En dan moet het komen via eigen initiatieven, die dat *never nooit* alleen aankunnen.'

NIET DE FAN IN KWESTIE (BEELD: PIXABAY)

Duitse voetbalclub disst fan met kritiek op moskee op shirt: 'Tot ziens!'

De Duitse voetbalclub FC Köln uit Keulen heeft een voetbalfan via social media uitgezwaaid, nadat de fan in kwestie kritiek uitte op de nieuwe uitshirts van de club.

1. FC Cologne
@fckoln_en

We received notice from a member who wanted to cancel their membership due to the mosque on our kit.

To that we say: goodbye, and thanks for the idea! 🙋 #cfffch

Subject

Termination of membership

Description

Today, I have come to the realisation that I cannot be playing in kits that have a mosque on them. The fact that I can't identify with the mosque is the fact that I can't identify with the mosque. I am now making known my exit from the organisation 1. FC Köln. I suspect that I will be the next season, and then the open world.

12:27 p.m. · 11 aug. 2020

32,1K 6,9K mensen tweeten hierover

Op de shirts staat een schets van de skyline van Keulen - met niet alleen de beroemde kathedraal, maar ook een moskee. De fan vond dit te ver gaan en besloot om geen lid meer te zijn van de fanclub van FC Köln. De voetbalclub antwoordde via

Twitter: 'Tot ziens!' Het bericht werd ruim vijfduizend keer gedeeld en kreeg meer dan 30.000 likes. In Duitsland wonen ongeveer 4,7 miljoen moslims - waarvan drie miljoen van Turkse afkomst. Volgens schattingen is meer dan 10 procent van de Keulse bevolking moslim. •

18 Augustus 2020

Rijksoverheid

Koronavirüs testi

1 Haziran tarihinden itibaren şikayeti olan herkes koronavirüs testi yaptırabilir. Bu sayede virüsün yayılmasını kontrol altına alabilir ve birbirimizi koruyabiliriz.

Risk grubuna dahilsiniz ve şikayetleriniz mi var? Önce aile hekiminizi veya tedavinizi üstlenen hekimini arayın. Risk grupları hangileridir? Bakınız: www.rivm.nl/koronavirus-covid-19/riskogroepen.

Koronavirüs belirtisi olabilecek hafif seyreden şikayetleriniz mi var?
Burun tıkanıklığı, burun akıntısı, hapsirme, boğaz ağrısı, öksürme, hafif ateş gibi üst solunum yolu belirtileri veya ani koku ve tat kaybı.

Test yaptırmak için randevu alın

Randevu almak için: 0800-1202 nolu hattı arayın BSN numaranızı (burgerservicenummer) elinizde bulundurun. **Veya online randevu alın:** rijksoverheid.nl/coronatest Ve DigiD'nizi ile giriş yapın.

Evde kalın. Sadece testi yaptırmak için dışarı çıkın.

Koronavirüs belirtisi olmayan ciddi şikayetleriniz mi var?
Nefes darlığı, yüksek ateş gibi rahatsızlık belirtileriniz varsa veya şikayetleriniz gitgide artıyorsa.

Hemen aile hekiminizi veya nöbetçi aile hekimleri merkezini (huisartsenpost) arayın.

Aile hekimizin yanına gitmeyin.

Hekim size ne yapmanız gerektiğini ve nerede test yaptırabileceğinizi söyleyecek.

Test ücretsizdir, para ödemenize gerek yok

Test sonucu belli olana kadar evde kalın.

Geçtiğimiz günlerde kimlerle yüz yüze görüştiğinizi not edin.

Sonuç için koronavirüs testi internet sitesini ziyaret edecek ya da aranacaksınız.

Test sonucunu bildirmek için sizi en kısa zamanda arayacaklar.

Koronavirüs hastalığınız yok

Temel kurallara uymaya devam edin.

Yine şikayetleriniz mi oldu? Tekrar test yaptırın veya aile hekimini arayın.

Koronavirüs hastalığınız var

GGD (Belediye Sağlık Hizmetleri Kurumu) size ve ev halkınıza yapmanız gerekenleri bildirecek, mesela iki hafta evde kalmamanız gerektiğini söyleyecekler.

GGD kimlerle yüz yüze görüştiğinizi araştırarak ve bu insanlarla telefonla irtibata geçecek.

Durumunuzu aile hekiminize, işvereninize ve/veya işyeri hekiminize kendiniz bildirin.

Herkes için geçerli olan kural:

Şikayetleriniz arttı mı?
Temel kurallara uymaya devam edin.

Temel kurallara uyun:

- Mümkün olduğunca evden çıkın.
- 1,5 metrelik mesafenizi koruyun.
- Kalabalıklardan uzak durun.
- Ellerinizi sık sık yıkayın.
- Dirseğinizi içine hapsedin ve öksürün.

Alleen samen krijgen we corona onder controle

Ilave bilgi için: rijksoverheid.nl/coronatest

BEELD: RIJKSOVERHEID

Hoe Kuifje de nieuwe posterboy van extreemrechtse Fransen werd

De kikker Pepe the Frog was aanvankelijk apolitek, maar werd daarna geannexeerd door extreemrechtse internetters. Kuifje dreigt nu hetzelfde te overkomen: de Belgische stripheld wordt door Frans extreemrechts als posterboy omarmd.

In 2019 verscheen op een Franse extreemrechtse website een hommage aan Kuifje-tekenaar Hergé, honderd jaar na de schepping van de strip. In dit bizarre artikel werden 24 nieuwe titels voorgesteld voor de Kuifje-albums.

Kuifje en het Zwarte Goud (Tintin au pays de l'or noir) heette *Kuifje en de zwarte chador (Tintin au Pays du Tchador Noir)*, *De Zwarte Rotsen (L'Île Noire)* werd *Kleine zwarten met boerka's (Lille Noir de Burqas)*. Lille verwijst naar de Noord-Franse stad waar veel immigranten verblijven.

KUIFFE EN ZIJN HONDJE BOBBIE IN BRUSSEL, BOVEN HET GEBOUW VAN LOMBARD, DE UITGEVERIJ VAN DE KUIFFE-STRIPS
(BEELD: WIKIMEDIA COMMONS / STEFFLATER)

Kuifje in Afrika werd *Afrika komt naar Kuifje*, met een boot vol Afrikaanse migranten die de Middellandse Zee oversteken.

Uiterst rechts ging al eerder met Kuifje aan de haal. Op internet is een *fake* Kuifje-verhaal te vinden,

dat in de jaren negentig is gemaakt door Front National: *De dag zal komen*. Hierin zien Kuifje en zijn beste vriend kapitein Haddock met lede ogen Frankrijk transformeren in een islamitische kolonie. Als Arabieren Kasteel Molensloot bezetten,

besluit de kapitein om lid te worden van Front National.

Dat Kuifje zo gemakkelijk voor het karretje wordt gespannen door extreemrechtse figuren, ligt volgens de Franse striptekenaar Vincent Bernière ook aan het karakter van de Belgische stripheld zelf. Kuifje is een onbeschreven blad, zonder psychologisch profiel. Je kan heel gemakkelijk jouw wensen en dromen op hem projecteren. 'Het is een van de redenen van zijn succes.'

Aanvankelijk was Kuifje-maker Hergé zelf ook behoorlijk rechts, blijkt uit albums als *Kuifje in het land van de Sovjets* (anticommunistisch), *Kuifje in Afrika* (racistisch) en *De geheimzinnige ster* (antisemitisch). Na de Tweede Wereldoorlog sloeg Hergé een milder pad in. *Cokes in voorraad* is een aanklacht tegen illegale slavenhandel in Oost-Afrika en in *Kuifje en de Picaro's* gaat Kuifje de strijd aan met een Latijns-Amerikaanse dictator. Er circuleren ook linkse *memes* van Kuifje. ●

Deze radicaal-rechtse denkers zien juist een bondgenoot in de islam

Uiterst rechtse mensen zijn niet per definitie anti-islam, laten wetenschappers Julian Göpfarth en Esra Özyürek (London School of Economics) zien. Dat doen zij op de website van *openDemocracy*, de mensenrechtenorganisatie die wordt gefinancierd door multimiljardair en filantroop George Soros.

De twee schrijven dat sommige uiterst rechtse denkers de islam juist als bondgenoot zien. Moslims zouden een spirituele bezieling hebben die de 'decadente' Europeanen zouden hebben verloren.

Als voorbeeld noemen de auteurs de radicaal-rechtse Franse publicist Alain Soral (foto). Hij beschouwt de islam niet als een bedreiging, maar vindt dat de islam Europa juist helpt om terug te keren naar de oude spirituele en traditionele wortels. De waarden van de islam passen heel goed bij de waarden van het katholicisme, stelt hij. Sommige rechtse denkers geloven dat de islam

wellicht een tegengif kan zijn om het 'Angelsaksische liberale kapitalisme en rationalisme' tegen te gaan. Een van deze stemmen is kunstenaar Mushin Sebastian Hennig, die samen met Björn Höcke van *Alternative für Deutschland* een boek schreef. Hij bekeerde zich in de jaren negentig van de vorige eeuw tot de islam en heeft sterke banden met de kringen rond maandblad *Islamitische Zeitung*.

Hennig staat niet alleen, maar is duidelijk in de minderheid, betogen Göpfarth en Özyürek op *Open Democracy*. De meeste uiterst rechtse denkers die voor spirituele vernieuwing pleiten zien de islam niet als een bondgenoot, maar als een concurrent. Europa moet zich spiritueel ver-

BEELD: YOUTUBE

nieuwen, juist als tegenactie tegen 'islamisering', vinden zij. Onder deze groep bevinden zich ook niet weinig ex-moslims, zoals YouTube-influencer Feroz Khan en de tot het katholicisme bekeerde ex-moslima Sabatina James. Ook vroeger waren sommige uiterst rechtse denker positief over de islam, schrijven de auteurs. In de jaren twintig was de islam heel populair in de Duitse Weimarrepubliek. Nationalisten beschouwden de islam als een middel om Duitsland spiritueel te vernieuwen. Ook het nationaalsocialisme zag de islam als bondgenoot, namelijk tegen een zogenaamd decadente, liberale, door Joden beheerste Westerse wereld. ●

Samenleving.

Meer kleur in de Kamer? Bij de pr jeuken

Haalt bij de verkiezingen van 2021 wél een donker persoon de Tweede Kamer? Diversiteit staat nu hoog op de politieke agenda, maar binnen de progressieve partijen klinkt de roep om ook de interne diversiteit eens op peil te hebben. 'Minimaal één persoon van kleur in de top vijf van de lijst, minimaal één minister van kleur. Dat is onze inzet.'

Progressieve partijen begint het te

● EWOUT KLEI

In de huidige Tweede Kamer zitten geen Afro-Nederlandse politici. De politieke jongerenorganisaties van CDA, ChristenUnie, D66, GroenLinks, PvdA en SP drongen er onlangs bij hun moederpartijen op aan met diversere kandidatenlijsten te komen. Er moet meer kleur in de Kamer komen, stellen zij, zodat ook minderheden zich gerepresenteerd voelen.

UvA-politicoloog Liza Mügge vindt het een 'supergoed initiatief', vertelt ze aan de telefoon. 'Het past helemaal in deze tijd. De actiebereidheid van politiek betrokken jongeren is in deze tijd groot, veel groter dan vijftien jaar geleden. Het is niet alleen Black Lives Matter, maar ook de klimaatdemonstraties. Activistische jongeren

LIZA MÜGGE (BEELD: MONIQUE KOIJMANS)

'Er kwamen geen nieuwe Aboutalebs, Marcouchs en Elatiks'

zijn betrokken en hyperbewust. En ze zijn helemaal klaar met de oververtegenwoordiging van de witte man.'

Mügge is blij dat deze politieke jongeren uitgerokend nu hiermee komen. Ze zegt dat de partijen het thema diversiteit hebben verwaarloosd. 'In de jaren negentig en nul waren PvdA, GroenLinks en CDA hier druk mee bezig en waren er ook allerlei diversiteitsclubjes. Maar daarna zakte de aandacht weg. Geweldig dat de politieke jongerenorganisaties dit nu weer op de agenda hebben gezet.'

Floris Vermeulen, ook politicoloog aan de UvA, vertelt dat het onderwerp diversiteit op kandidatenlijsten moeilijk wetenschappelijk te onderzoeken is. 'Partijen geven geen inzicht in hoe ze lijsten samenstellen.' In 2014 deed Vermeulen hier veldonderzoek naar met een groep studenten. Ze hielden interviews met lokale politici en bestuurders in Amsterdam en wilden graag weten hoe lijsten werden samengesteld en wat de rol van diversiteit was.

'Heel veel dingen gebeuren achter de schermen. Partijen zijn hierover weinig transparant.

Uit ons onderzoek bleek dat in 2014 diversiteit nauwelijks een rol speelde bij het samenstellen van de kandidatenlijsten. Dat had meteen een effect op de lijsten zelf, die waren witter dan bij vorige verkiezingen en stonden kandidaten met

FLORIS VERMEULEN (BEELD: YOUTUBE)

een diverse achtergrond op nóg lagere plaatsen dan daarvoor.'

Vermeulen vermoedt dat de opkomst van Denk er mede voor heeft gezorgd dat diversiteit in 2018 een weer belangrijker rol is gaan spelen bij andere partijen. 'Rond 2006 had je in Amsterdam allemaal spraakmakende mensen van kleur bij de PvdA: Ahmed Aboutaleb, Ahmed Marcouch, Fatima Elatik en Hannah Belliot. Zij zijn inmiddels verdwenen, maar werden niet opgevolgd door anderen.'

Behalve de opkomst van Denk, Nida en BIJ1 waren er meer factoren die de 'witheid' van de gevestigde partijen heeft versterkt, legt Vermeulen uit. 'Politici met sterke wortels in migrantengemeenschappen werden van cliëntelisme beschuldigd, dat ze hun familieleden en vrienden aan baantjes hielpen. Daarnaast heb je de verrechtsing van het politieke klimaat, waardoor diversiteit minder belangrijk werd. En ten slotte hebben partijen onvoldoende geïnvesteerd in diversiteit. Er kwamen geen nieuwe Aboutalebs, Marcouchs en Elatiks.'

Partijen als Denk, Nida en BIJ1 zorgen ervoor dat diversiteit weer een belangrijk thema wordt bij de grote partijen, legt Vermeulen uit. 'Nourdin el Ouali zat eerst bij GroenLinks voordat hij Nida oprichtte. Maar met het kleine Nida bereikt hij meer, vertelde hij ooit, omdat progressieve partijen zijn agendapunten nu sneller overnemen. Daarnaast zie je in Amsterdam dat Simion Blom van GroenLinks en Sofyan Mbarki van de PvdA profiteren van de concurrentie van BIJ1 en Denk. Zij zouden vermoedelijk minder invloed gehad hebben in hun partij als BIJ1 en Denk er niet waren geweest.'

Hetzelfde brilmontuur

Hoe kijken politieke partijen zelf aan tegen diversiteit binnen de eigen gelederen? We spraken hierover met partijleden van kleur die zich binnen hun partijen veel met diversiteit bezighouden.

Janarthanan Sundaram was voor D66 gemeenteraadslid in Enschede en is tegenwoordig voorzitter van de Diversiteitsbeweging bin-

BEELD: JANARTHANAN SUNDARAM

nen die partij. Het thema diversiteit leeft nu, vertelt hij. 'Toen de Black Lives Matter-protesten in de VS begonnen, werd ik opeens door allemaal D66'ers gebeld. Ze hadden nu eindelijk door hoe belangrijk diversiteit is.'

Volgens Sundaram geloven D66'ers nog te veel in het idee van 'witte onschuld'. 'We denken dat we progressief, tolerant en verlicht zijn. Dat racisme iets is van de ander. Maar wij zijn een hele witte partij, een partij van voornamelijk hoogopgeleiden bovendien. En als je op een D66-congres bent ga je bijna denken', zegt hij ironisch, 'dat ze allemaal voor hetzelfde brilmontuur hebben gekozen.'

Dat D66 niet zo divers zou zijn, komt volgens Sundaram door de netwerken die iedereen opbouwt. Mensen gaan het liefst om met iemand die op hen zelf lijkt. 'Mensen kennen elkaar van de studentenvereniging, van de Jonge Democraten (de jongerenafdeling van D66, red.), ze hebben een comfortabel netwerk. Nieuwe leden zonder netwerk binnen de partij maar met ambitie die zich bij D66 aansluiten staan ten opzichte van deze witte jongens op 3-0 achterstand. Dat moet gelijk worden getrokken.'

'Geen enkele partij geniet legitimiteit als er geen afspiegeling is'

De Diversiteitsbeweging timmert al langere tijd aan de weg, maar het thema diversiteit stuit op te veel weerstand om echt door te pakken, zegt Sundaram: 'Met veel moeite hebben we gelobbyd voor een diverse Europese lijst vorig jaar. We hebben een mooi resultaat geboekt: Een hele diverse lijst. Helaas viel de uitslag tegen en kregen we maar twee zetels. Wij van de beweging vonden dat zo'n lijst gevierd moest worden. Dat had ons extra stemmen opgeleverd. Maar de partij had er geen oog voor. Er was veel strijd geleverd.'

Sundaram blijft strijdbaar en voelt zich gesterkt door Black Lives Matter. 'In de top vijf van de D66-lijst moet straks minimaal één persoon van kleur staan, als D66 meeregeert moet er minimaal één minister van kleur zijn. Dat is onze inzet. Het tij is gekeerd en steeds meer mensen in de partij werken hard aan een diversere lijst.'

Mpanzu Bamenga, van 2014 tot 2018 voor D66 raadslid in Eindhoven en oud-voorzitter van een D66-commissie die zich met diversiteit bezig hield, benadrukt telefonisch de successen die zijn geboekt. 'We begonnen als themagroep

BEELD: MPANZU BAMENGA

in een klein zaaltje op het congres, maar elk daaropvolgend congres gingen we naar een grotere zaal, omdat het thema erg leefde in de partij. We kregen van het partijbureau alle ruimte. Ons stokpaardje 'kansengelijkheid' werd ook het thema waarmee D66 in 2017 de Tweede Kamerverkiezingen inging.'

Bamenga is niet van de harde eisen, maar vindt een diverse Tweede Kamerfractie belangrijk. 'Ik vind dat de top vijf van een kandidatenlijst een afspiegeling moet zijn van de samenleving. Geen enkele partij geniet legitimiteit als er geen afspiegeling is.' Bamenga vindt het belangrijk dat diversiteit een stevigere basis krijgt. Partijen, ook D66, moeten actief op zoek gaan naar gekleurd en ander divers talent, stelt hij.

'Het is een beetje als met voetbal. Eerst moet je ze scouten, daarna moet je ze opleiden, dus de kneepjes van het politieke vak bijbrengen. Vervolgens moet je ze opstellen, bijvoorbeeld op een kandidatenlijst of in een bestuur, en ten slotte moet je de talenten blijven coachen. Het kan niet zo zijn dat je na een verkeerde uitspraak moet ophoepelen. Mensen maken fouten. Je moet in ze investeren.'

Diversiteit op alle niveaus

GroenLinks heeft alvast diversiteitseisen gesteld aan de kandidatenlijst. 'We hebben de kandidatencommissie duidelijke opdracht gegeven', zegt GroenLinks-bestuurlid Diversiteit Imane Nadif, tevens raadslid in Amsterdam.

‘Zij moeten straks komen met een representatief team, dat inclusief is in de breedste zin van het woord. Dus we kijken niet alleen naar kleur, maar bijvoorbeeld ook naar seksuele oriëntatie, genderidentiteit, opleiding en regio. Als ik nu tegen jou zeg dat er in de top vijf of top tien zoveel personen van kleur moet komen, dan loop ik de commissie in de weg. Ik heb er alle vertrouwen in dat ze zich goed aan hun opdracht houden, en dat we met een diverse lijst komen.’

Diversiteit was al een tijdje een speerpunt voor GroenLinks, en wordt steeds belangrijker, legt Nadif uit. In 2018 was ze in Amsterdam betrokken bij een talentenklas waar vooral personen van kleur aan meededen. ‘We leerden niet alleen over de politiek, maar gingen ook

IMANE NADIF (BEELD: GEMEENTE AMSTERDAM)

Kapitein Rob

En hoe zit het met de PvdA, de partij die rond 2000 nog heel veel met diversiteit deed? We spraken hierover met John Leerdam, oud-Kamerlid en minister in het eerste kabinet-Bos in de speelfilm *Kapitein Rob* uit 2007. ‘Kinderen herkennen mij soms omdat ik in die film heb gespeeld’, lacht hij.

‘2003 was het jaar met de meeste Kamerleden met een biculturele achtergrond ooit. De PvdA had de meest diverse fractie. Zeer te loven allemaal. Ook bestond bij de PvdA het Multi Etnisch Vrouwenennetwerk, dat heel veel invloed had. De toenmalige voorzitter was Ing Yoe Tan. Het netwerk streed voor zwarte vrouwen in de politiek en naar de top.’

Vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw was de PvdA bezig met diversiteit, vertelt Leerdam. ‘En zeer actief vanaf 1997, wat terug te zien was op de PvdA-kandidatenlijst van 1998.’ Aanvankelijk was ook Wouter Bos pro-diversiteit. ‘Er waren klasjes om nieuwe mensen te trainen. Daarnaast probeerden we ook om mensen naar de stembus te krijgen, want de opkomst onder niet-witte Nederlanders was laag. Dankzij onze inzet boekten we begin 2006 een groot succes, toen de PvdA de grootste werd bij de gemeenteraadsverkiezingen.’

Er kwamen toen ook veel niet-witte Nederlanders in de gemeenteraden. Omdat Leerdam nauw bij deze campagne betrokken was en veel voor Nederlanders met een biculturele achtergrond deed, werd hij populair bij deze mensen. Toch gingen er dingen mis.

BEELD: JOHN LEERDAM / ITA

Sinds het aantreden van Lodewijk Asscher als partijleider in december 2016 heeft diversiteit als thema weer prioriteit gekregen, vertelt Leerdam. ‘Ik ben nu voorzitter van het Netwerk Diversiteit & Inclusiviteit en werk heel hard om dit vanuit de praktijk en inhoudelijk vorm te geven met een groep van enthousiaste partijgenoten.’

Leerdam vindt net als Sundaram van D66 dat je harde eisen moet stellen om diversiteit op de lijsten af te dwingen. ‘Twee kandidaten van kleur in de top vijf. En vijf in de top tien.’

Leerdam vindt het belangrijker dat er op structureel niveau goed in diversiteit wordt geïnvesteerd. Hij kan zich helemaal vinden in de aanbevelingen van D66’er Bamenga, met zijn scouting, training, opstelling en coaching. ‘En wat betreft de opstelling, daarin moet je inhoudelijk divers zijn. Dus niet alleen maar mensen die zich bezighouden met racisme of vluchtelingen, maar ook economische experts, onderwijsdeskundigen, enzovoort. En ze moeten met beide benen in de samenleving staan, *feeling* hebben met hun achterban. En ook met de partij.’

Erdogan en Bouterse

Meer diversiteit kan ook nieuwe problemen met zich meebrengen. Zo weigerden Turks-Nederlandse kandidaten van de PvdA en het CDA in 2006 om de Armeense Genocide te erkennen, wat tot grote commotie leidde in beide partijen. Een ander bekend voorbeeld is hoe Tunahan Kuzu en Selcuk Öztürk constant in de clinch lagen met hun mede-PvdA’ers, totdat ze er in 2014 uit stapten, Denk oprichtten en zich relatief pro-Erdogan begonnen te uiten. En in september 2016 werd İlhan Tekir uit de GroenLinks-fractie van Gorinchem gezet, omdat hij zich positief had uitgelaten over de Turkse president. Hoe moet je als partij met zulke hete hangijzers omgaan?

UvA-politicoloog Liza Mügge hekelt dit soort ‘eeuwige vragen van rechts’ en vindt de kwestie van ‘dubbele loyaliteit’ maar achterhaald. In dit denken is geen ruimte is voor transnationale bindingen die mensen kunnen hebben met het herkomstland of het land waar

‘GroenLinks kijkt niet alleen naar kleur, maar bijvoorbeeld ook naar seksuele oriëntatie, gender, opleiding en regio’

scouten naar nieuw talent.’ Nu heeft de partij ook al sinds een paar jaar een officiële medewerker Diversiteit, een betaalde kracht die werkt voor het landelijk bureau in Utrecht, en een diversiteitsbeleid binnen de partij.

‘Want GroenLinks wil niet alleen een diversere Kamer, maar diversiteit moet op alle andere niveaus terugkomen. Daarnaast moeten alle GroenLinks-vertegenwoordigers wat kunnen zeggen over diversiteit, niet alleen de aparte woordvoerder hierover. Diversiteit komt immers in alle aspecten van ons werk terug, op de arbeidsmarkt, in het onderwijs, bij de klimaatdiscussie, enzovoort.’

‘Op zich was het niet erg dat we veel nieuwe mensen hadden die niet bepaald partijtjigers waren, want *out-of-the-box*-denkers helpen een partij juist vaak verder. Maar we hebben al die nieuwe mensen niet goed begeleid in hun werk, wat tot problemen heeft geleid.’

Leerdam zelf werd in 2003 ook in het diepe gegooid, toen hij in de Tweede Kamer terecht kwam. Maar hij leerde het vak van zijn collega Klaas de Vries, die hem onder meer vertelde hoe je moties moet voorbereiden en hoe je op een goede manier een lobby inzet. ‘90 tot 95 procent van de moties die ik indiende heeft het ook gehaald.’

hun (groot)ouders zijn geboren, vertelt ze. 'Dubbele loyaliteiten worden vooral gevreesd en afgekeurd met landen die niet-Westers zijn.'

Daarnaast weten we uit onderzoek dat nieuwe Nederlanders die in hun moederland rechtse partijen steunen, in Nederland vaak op een linkse partij stemmen. 'Politieke voorkeuren zijn dus daadwerkelijk verschillend. De belangen zijn verschillend, maar ook zijn partijsystemen compleet onvergelijkbaar', zegt ze. 'Het is juist kwalijk dat alles wat politici van kleur zeggen onder een vergrootglas wordt gelegd en dat er aan hun loyaliteit of democratische gezindheid wordt getwijfeld.'

Ook is er volgens Mügge niets mis met Turkse Nederlanders die zich betrokken voelen bij de politiek in Turkije. Ze noemt als voorbeeld Koerdische Nederlanders, die dankzij hun inzet voor de mensenrechten in Turkije betrokken raakten bij linkse partijen in Nederland, waaronder GroenLinks en de SP. Maar de steun van sommige Turkse Nederlanders aan Erdogan, dan? 'Als er conflicten zijn in het herkomstland, dan gaat het rommelen.'

GroenLinks-politica Imane Nadif ziet dit anders. 'Binnen onze partij is er altijd ruimte voor discussie en mensen moeten zichzelf kunnen zijn', zegt Nadif, 'maar er zijn wel grenzen. We zijn een linkse partij en staan voor rechtvaardigheid. Daar hoort het ontkennen van de Armeense Genocide niet bij.' Leerdam beaamt dit: 'PvdA-aanhanger zijn en Desi Bouterse steunen, dat gaat niet samen. Als PvdA strijden we voor gerechtigheid. Bouterse heeft daar geen boodschap aan.'

D66'er Bamenga neemt een tussenpositie in. 'Het gaat erom hoe je kwesties benadert. Vanuit het sociaalliberalisme zijn sommige standpunten heel helder, andere niet. Binnen de partij wordt er over bepaalde kwesties anders gedacht. Dat mag. Je moet met elkaar in dialoog gaan en niet meteen roepen dat een bepaald standpunt slecht is, dat is slecht voor diversiteit. Je moet juist begrijpen waarom iemand iets vindt. Begrijp mij niet verkeerd, maar het gaat erom hoe je dit soort discussies voert. En mensen kunnen er na een goed gesprek ook achter komen dat ze helemaal niet bij onze partij en het sociaalliberale gedachtegoed passen.'

Rechtse en christelijke diversiteit

D66, GroenLinks en PvdA zijn progressieve par-

tijen. Maar kunnen rechtse partijen ook voor meer diversiteit zijn?

Forum voor Democratie en PVV hekelen het 'diversiteitsdenken', hoewel er bij FvD wel mensen van kleur actief zijn: denk aan het Gelderse Statenlid Armita Taheri en de Amsterdamse kandidaats-raadsleden Yernaz Ramautarsing en Kristina Türkmen, die allebei in opspraak kwamen omdat ze racistische en anti-islamitische uitlatingen zouden hebben gedaan.

De VVD is tegen positieve discriminatie, met als gevolg dat er relatief weinig mensen van kleur bij de VVD zitten en de partij geen diversiteitsbeweging kent. Volgens politicoloog Vermeulen komt dit ook omdat het thema diversiteit is gepolitiseerd. 'Diversiteit heeft een linkse kleur gekregen, daarom is de VVD er niet zo happig op. Bij het CDA en de ChristenUnie ligt het even anders.'

Het CDA heeft wel een werkgroep diversiteit, maar die reageerde niet op onze mails. We spraken daarom met Kathleen Ferrier, van 2002 tot 2012 parlementariër namens het CDA. Zij vertelt dat in 1999, toen ze bij de partij betrokken raakte, de christendemocraten heel open stonden voor diversiteit. 'Op de diversiteitsbijeenkomsten die werden georganiseerd was elke keer een partijprominent aanwezig. Of toenmalig partijvoorzitter Marnix van Rij, of fractievoorzitter Jaap de Hoop Scheffer. We werden echt serieus genomen. En waren er niet voor de show.'

Het CDA was in die tijd nog een klassieke middenpartij, maar is daarna naar rechts opgeschoven. Daardoor werd diversiteit er minder belangrijk, vertelt Ferrier. 2010, het jaar waarin VVD en CDA een gedoogcoalitie sloten met de PVV, was volgens haar een kantelmoment.

'Het CDA is toen de Rubicon overgestoken door in te stemmen met de gedoogconstructie met de PVV. Het gevaar als je een dergelijke partij in het bestuur van het land haalt is dat je op een glijdende schaal terecht komt. PVV-standpunten, die we als christendemocraten, als democraten, principieel verkeerd vinden, werden steeds meer gewoon gevonden. Terwijl die haaks staan op de fundamenteën van de liberale democratie. Dat was voor mij een belangrijk argument om mij tegen die samenwerking te verzetten. Daarnaast kan de grootste partij die religie als uitgangspunt heeft in mijn visie niet samenwerken met partij die de religie van een

BEELD: KATHLEEN FERRIER

grote groep burgers in ons land, namelijk de islam, niet als religie typeert, maar als een politiek ideologie.'

Ferrier is om die reden ook geen fan van Mona Keijzer, die de discussie over racisme en Black Lives Matter een discussie van de Randstad noemde en samenwerking met Forum voor Democratie niet uitsluit. 'Niets geleerd van 2010. Erg betreurenswaardig, dat zij en Piet Hein Donner (die FvD ook niet wil uitsluiten, red.) daarmee de discussie verenigen. We moeten juist polarisatie tegengaan en de kracht van het midden benadrukken.'

Volgens Ferrier is diversiteit zeker niet een exclusief thema voor linkse, progressieve partijen. 'Iedere partij die enig idee heeft van wat er speelt in de wereld, in Europa, in Nederland, moet beseffen dat je geen toekomst hebt als je niet inclusief bent.' Ferrier, die in 2002 vanuit het niets in de top tien van de CDA-lijst terecht kwam, vindt het een heel goed idee om hoog in te zetten. 'Een CDA'er van kleur in de top vijf zou zeker goed zijn', zegt ze. Maar net als Leerdam vindt ze dat diversiteit meer is dan de poppetjes. Het moet ook bij het CDA echt wortel gaan schieten in de hele partij.

De ChristenUnie heeft geen aparte werkgroep diversiteit, laat partijbureau-directeur Mark de Boer weten. 'We hebben inmiddels een aantal politici vanuit de breedte van de partij die met elkaar over dit thema nadenken. Dat is niet geformaliseerd, maar dat vinden we ook niet erg. Zo werkt dat binnen de partij ook op allerlei andere thema's. Men vindt elkaar waar dat nodig is en kan zo invloed aanwenden.'

Er heeft volgens De Boer 'door de jaren heen een verbreding plaatsgevonden binnen de partij als het gaat om verschillende vormen van diversiteit'. Dit gebeurde 'op een natuurlijk manier' en 'van onderop', aldus De Boer. Hij noemt de publicatie 'Beelddragers', die onlangs door het Wetenschappelijk Instituut is uitgebracht en waarin het thema expliciet aan de orde komt. Daarnaast krijgen selectiecommissies volgens De Boer 'altijd de opdracht mee om diversiteit te zoeken in leeftijd, culturele achtergrond, deskundigheid, geslacht en regio van herkomst'.

'PvdA aanhanger zijn en Desi Bouterse steunen, dat gaat niet samen'

De jongerenorganisatie van de ChristenUnie, Perspectief, heeft sinds juni een nieuwe voorzitter, de Afro-Nederlandse Bina Chirino. Omdat ze net voorzitter is geworden en zich moet inwerken was ze niet bereid om medewerking te verlenen aan ons verhaal. Ook op onze vraag of haar verkiezing niet gevoelig ligt bij een deel van de achterban - het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV), een van de voorlopers van de ChristenUnie, steunde tot diep in de jaren tachtig de apartheidspolitiek van Zuid-Afrika - wil ze geen antwoord geven. Een prominente bron binnen de ChristenUnie laat echter weten dat er naar aanleiding van Black Lives Matter intern gediscussieerd wordt over het apartheidstandpunt van het GPV en of de ChristenUnie hier officieel excuses voor moet aanbieden.

De toekomst

Diversiteit wordt een belangrijk thema tijdens de Tweede Kamerverkiezingen van maart 2021 en als het aan de geïnterviewden ligt zien we de diversiteit ook meer terug op de kandidatenlijsten. Hebben ze zin in de toekomst?

D66'er Sundaram: 'Black Lives Matter is voor Den Haag een eyeopener. Dit is veel groter dan D66. Dit is ook veel groter dan Nederland. We moeten hier iets mee doen. De urgentie is duidelijk.'

CDA'er Ferrier: 'Het is belangrijk dat biculturele Nederlanders en ook mensen met wortels in de voormalige koloniën zich kunnen herkennen in de volksvertegenwoordiging. Dat men

'Iedere partij die enig idee heeft van wat er speelt in de wereld, in Europa, in Nederland, moet beseffen dat je geen toekomst hebt als je niet inclusief bent'

beseft: 'Politiek gaat ook over mij'. En ja, er is een extra inspanning nodig om goede kandidaten te enthousiasmeren. Maar ze zijn er zeker. Het is te gemakkelijk om te zeggen dat je ze niet kan vinden.'

D66'er Bamenga: 'Op dit moment zitten er geen zwarte Nederlanders in de Tweede Kamer. Dat is geen toeval, maar een weerspiegeling van wat er eigenlijk speelt. Wij worden uitgesloten. Dit moet anders.'

Politicooloog Mügge: 'Rapper Akwasi zei op de Black Lives Matter-demonstratie op de Dam dat hij zich niet in Den Haag herkent, omdat er niemand zit die op hem lijkt. Het roer moet om. Diversiteit heeft onderhoud nodig. Als een partij weinig zetels heeft, is er minder ruimte voor kleur en diversiteit. Bij de PvdA was dat verschil heel duidelijk de laatste verkiezingen. Black Lives Matter laat zien dat diversiteit prioriteit moet krijgen.'

Politicooloog Vermeulen: 'Als je niets doet

aan diversiteit gebeurt er ook niets. Als je wilt dat er echt iets gebeurt, dan moet het systeem worden doorbroken.'

GroenLinkser Nadif: 'Diversiteit en inclusie hadden altijd al de aandacht van GroenLinks, maar zijn dankzij de discussies die we de afgelopen tijd hebben gevoerd en nog moeten gaan voeren belangrijker geworden. Black Lives Matter, de excuses van de gemeente Amsterdam voor haar aandeel in de slavernij, het slavenrijkmuseum in Amsterdam dat er moet komen, de toeslagenaffaire... We zijn nog niet uitgepraat.'

PvdA'er Leerdam: 'Diversiteit zal niet snel van de politieke agenda verdwijnen. Het is één van de grote thema's van deze tijd, net als het klimaatvraagstuk en het vluchtelingenvraagstuk. Maar activisten moeten ook geduld hebben. Je kan wel roepen dat je nu veranderingen wil, maar de marge van democratische politiek is smal. Dit is een strijd van lange adem.' ●

Het 'cancellen' van 'foute' mensen e

Had Jort Kelder nu wel of niet plaats moeten maken als presentator van het NPO-racismedebat? Hoe dan ook: de recente rel rond Kelder was geen noviteit. Media- en opiniemakers betichten elkaar steeds meer van het willen weren van 'foute' meningen.

BEELD: NPO1

● EWOUT KLEI & ARNOUT MAAT

1 50 schrijvers, journalisten en academici - waaronder J.K. Rowling en Salman Rushdie - baarden twee maanden geleden opzien met een open brief tegen 'de *cancel culture*'. Door 'deplatforming' - het ontnemen van iemands (virtuele) podium, bijvoorbeeld bij bepaalde (social) media - van 'foute' meningen zou het vrije woord worden beknot.

'Cancel culture' wordt in een recente studie van mediaprofessor Richard Rogers (Universiteit van Amsterdam) gedefinieerd als een

'eigentijdse term die het grotere fenomeen van het publiekelijk belasteren (van mensen, red.) vanwege aanstootgevende spraak of actie beschrijft, grotendeels in sociale media, maar ook via andere vormen van deplatforming, zoals het annuleren van een lezing'.

In hetzelfde artikel betoogt de hoogleraar dat deplatforming effectief is om mainstream social media te verschonen van haat. Rogers vond in zijn onderzoek ook dat alt-rechtse internetberoemdheden als Alex Jones en Milo Yiannopoulos - beiden verbannen van de conventi-

onele social media - op alternatieve social media niet alleen minder volgers hebben, maar ook minder radicaal van toon zijn.

Maar de cancel culture zou zich breder manifesteren in de samenleving dan het weren van discriminerende meningen en het boycotten van radicaal-rechtse figuren, zo schrijven de 150 prominenten. Ze waarschuwen ook voor 'onverdraagzaamheid voor tegengestelde opvattingen, het modieus maken van *public shaming* en het verketteren van mensen, en de neiging om complexe beleidskwesties op te los-

sen met morele oogkleppen op'.

Niet alleen in de Angelsaksische wereld betichten media- en opiniemakers elkaar steeds meer van deplatforming en het opzetten van een cancel culture. Zo waren er in Nederland de recente oproepen aan de NPO om een debat over racisme niet te laten leiden door Jort Kelder, omdat hij racisme niet serieus zou nemen en zou sympathiseren met Forum voor Democratie. Toen duidelijk werd dat de NPO met Kelder in zee bleef gaan, volgde er op social media een massale oproep om het programma te

n meningen: goed idee?

boycotten. Een keur aan antiracisten besloot een 'eigen' racisme-avond te houden in Pakhuis de Zwijger in Amsterdam.

Ook was er het besluit van verschillende adverteerders om voetbalpraatprogramma *Veronica Inside* te boycotten, vanwege de beruchte Pieten-'grap' van Johan Derksen over rapper Akwasi. Nadien betichtte *Op1*-presentatrice Fidan Ekiz tv-presentator Arie Boomsma, die op Twitter had opgeroepen tot deze boycot, van 'NSB-gedrag'. Meer dan honderd twitteraars eisten vervolgens excuses van Ekiz, of anders: ontslag.

Ondertussen besloten ruim driehonderd journalisten en opiniemakers, waaronder velen met een biculturele achtergrond, een manifest tegen racisme en discriminatie te ondertekenen en een 'Meldpunt Media Racisme & Discriminatie' in het leven te roepen. De ondertekenaars willen optreden tegen media die zich hieraan schuldig zouden maken. Ze pleitten in het manifest niet expliciet om journalisten en opiniemakers met 'foute' meningen te ontslaan, maar tegenstanders vrezen dat dit erachter zit.

Fidan Ekiz sprak in een reactie over een 'heksenjacht' van 'totalitaire identiteitsdenkers' die haar de mond zouden willen snoeren. Een vrees die door *Trouw*-columnist Ephimenco werd gedeeld: 'Het is vanaf nu goed op je woorden en werkbeslissingen letten: wie weet of je straks niet bij dit nieuwe meldpunt door een anonieme collega wordt aangegeven.'

'Nu begin ik voor het eerst echt bang te worden'

'Het is een activistische productie', reageert Ephimenco via de telefoon. 'Deze activisten geloven dat Nederland heel racistisch is, maar dat is helemaal niet waar. De beweringen worden bovendien nergens onderbouwd. Nergens wordt de beschuldiging van racisme in de journalistiek concreet gemaakt.'

Volgens Ephimenco is de vrijheid van meningsuiting in deze tij-

'Het is vanaf nu goed op je woorden en werkbeslissingen letten'

den in gevaar. 'We leven in een overspannen klimaat, waarin rassen tegen elkaar worden opgezet. Bedrijven zijn bang om voor racistisch te worden uitgemaakt en lieten Derksen vallen. Terwijl hij een onschuldig grapje maakte over Akwasi. En Akwasi, die tijdens zijn speech op de Dam opriep tot geweld, wordt overal uitgenodigd. Ik zei laatst tegen mij vrouw: 'Nu begin ik voor het eerst echt bang te worden.'

Ephimenco ergert zich wanneer mensen alles door de bril van raciale tegenstellingen zien. 'Mijn oudste dochter is in het Rotterdamse uitgaansleven in elkaar geslagen door twee zwarte vrouwen, mijn tweede dochter is bedreigd door een zwarte man met een pistool en mijn vrouw is door een zwarte vrouw in haar buik getrapt, na een ruzie over een parkeerplek. Maar betekent dit dat alle zwarte mensen fout zijn? Nee, natuurlijk niet. Ik maak zulke generalisaties niet. Maar als we de kleuren even omdraaien, dus dat de daders wit waren en ik, mijn dochters en mijn

vrouw zwart, dan zat ik nu in elke talkshow en waren deze incidenten het zoveelste bewijs van hoe racistisch Nederland nu wel niet is.'

Filosof en opiniemaker Sujet

BEELD: SUJET SHAMS

Shams is het met Ephimenco eens. 'Ik heb zelf zoiets meegemaakt. Na een optreden bij WNL, waar ik kritiek had op de wijze waarop we de racismediscussie in Nederland voeren, kreeg ik allemaal haatberichten van een zwarte man die mij privéberichten stuurde. Hij was niet eens anoniem. Ik moest van hem terug naar mijn eigen land (Afghanistan, red.), omdat ik zwarte mensen en de Black Lives Matter-beweging zou belemmeren in hun strijd tegen de vervloekte witte Europeanen. Ook moest ik mijn mond houden, omdat ik de geschiedenis van de slavernij niet ken. En verder was het een heleboel gescheld.'

Als filosoof maakt Shams zich zorgen over het verstikkende klimaat, waar 'cancel culture' volgens haar toe zal leiden. 'Als je bepaalde woorden en ideeën gaat verbieden,

omdat ze 'fout' zijn, dan los je uiteindelijk niets op. Omdat je mensen niet kunt verbieden wat ze denken. Dus ze blijven het denken. Veel beter is het om ideeën in de publieke ruimte te bespreken. Ook omdat je dan naar elkaars argumenten kunt kijken, van mening kunt veranderen.'

Het 'Meldpunt Media Racisme & Discriminatie' in oprichting is volgens Shams 'niets meer dan een fanatiek streven naar een morele waarheid'. Ze moest denken aan China, waar mensen tegenwoordig overheidspunten scoren voor 'moreel aanvaardbaar gedrag'. 'Het Meldpunt Media lijkt op het Chinese puntensysteem. Dit is een sociaal kredietsysteem dat moreel en politiek gedrag van burgers belooft en bestraft. Dat leidt tot een totalitaire situatie, dat je je baan kan verliezen als gevolg van een 'foute' mening.'

'Foute' mediamakers ontslaan?

We vroegen enkele ondertekenaars van het antiracismemanifest waarom ze hun handtekening hieronder hebben gezet. Vinden zij daadwerkelijk dat we 'foute' mediamakers moeten deplatformen?

Documentairemaker Sinan Can vertelt dat hij het manifest heeft ondertekend, omdat hij tegen elke vorm van uitsluiting is. 'Dat zie ik heel breed. Ik vind het heel erg als zwarte mensen in Nederland worden gediscrimineerd, maar ik verzet mij bijvoorbeeld ook tegen de discriminatie van Alevieten en andere minderheden in Turkije. Ik

BEELD: SINAN CAN

BEELD: SYLVAIN EPHIMENCO

ben sowieso tegen elke vorm van discriminatie.'

Can vindt dat redacties een veilige omgeving voor biculturele journalisten moeten zijn. 'Ik hoor - helaas - te vaak verhalen over biculturele journalisten die slachtoffer zijn van discriminatie. Het kan een grapje zijn dat niet leuk is, maar ook echte nare opmerkingen. En je moet hier wat tegen doen. Het gaat mij niet om een meldpunt in de vorm van een kliklijn, maar dat er een vertrouwenspersoon is in een bedrijf waar je terecht kan.'

De documentairemaker is geen voorstander van het 'aangeven' van mensen met een 'foute' mening. 'Dat Ekiz een vergelijking trok met de NSB vond ik te zwaar aangezet, maar ik houd niet van wat ik matennaaijerij noem. Dat doe je niet. Ik vind het ook naar als mensen je werkgever opbellen in de hoop dat ze je ontslaan, omdat je iets gezegd hebt wat hen niet zint. Diversiteit is ook diversiteit van opvattingen.'

BEELD: REMCO VAN MULLIGEN

Historicus en religiejournalist Remco van Mulligen, die voor het christelijke *Nederlands Dagblad* schrijft, zegt dat hij het manifest ondertekend heeft omdat hij de overweldigende 'witheid' van de media problematisch vindt. 'In het manifest staat dat 5 procent van de journalisten bij de grote kranten een niet-westerse migratieachtergrond heeft. Het *ND* vormt daarop geen uitzondering. Inmiddels is algemeen bekend dat weinig diversiteit ervoor zorgt dat je makkelijk blinde vlekken hebt. We denken nu als krant na over hoe we dat kunnen verbeteren.'

In het manifest wordt helemaal nergens opgeroepen om mensen te ontslaan, vertelt Van Mulligen. 'Maar rechtse columnisten voelen

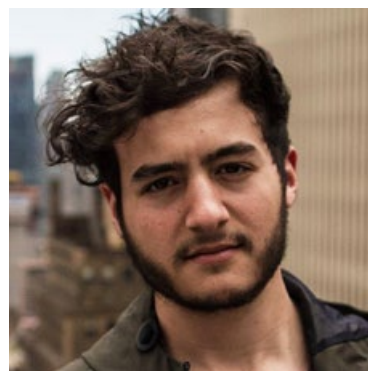
'Een radicale salafist zal nooit een column krijgen, waarom een rechtsradicaal wel?'

zich nu bedreigd.' Toch vindt hij dat kranten eens kritisch naar hun columnistenbestand moeten gaan kijken. 'Zowat elke krant heeft tegenwoordig een hele rechtse columnist, die de meest vreselijke dingen roept. Kranten tolereren dit omdat dit geluid ook een stem zou verdienen. Een radicale salafist zal nooit een column krijgen, waarom een rechtsradicaal wel?'

Moeten kranten stoppen met columnisten als Sylvain Ephimenco, Arthur van Amerongen, Elma Drayer en Martin Sommer? Van Mulligen: 'Het gaat mij niet om namen maar om bewustwording. Niet elk geluid verdient een plek. *Trouw* is een progressief-christelijke krant. Ik begrijp echt niet waarom Ephimenco daar zit.'

Freelance journalist Sofyan el Bouchtili, die het manifest ook ondertekende, vindt dat we op een andere manier naar deze discussie moeten kijken. 'Het gaat er niet om of je die of die een podium ontzegt, maar welk beeld je van de maatschappij wilt neerzetten.' Hij zegt zelf weinig last te hebben gehad van discriminatie, maar vindt wel dat de journalistiek dikwijls tekort schiet. 'Het gaat om het discours. Media nemen te snel de frames van populistten over.'

Zo sprak Wierd Duk in een

BEELD: SOFYAN EL BOUCHTILI

radio-uitzending van *BNR* over de 'Mocromaffia', volgens El Bouchtili een ongenueanceerde term die Marokkaanse Nederlanders stigmatiseert. El Bouchtili: 'Journalisten moeten niet met simpele frames komen maar juist dieper graven, doorvragen, vraagtekens zetten bij hun eigen morele referentiekader. En journalisten van kleur kunnen, door hun andere invalshoeken, het journalistieke vak verrijken.'

'Intersectionele journalistiek'

Een medium dat eruit springt vanwege het hameren op 'inclusieve perspectieven' is het magazine en online medium *OneWorld*. Dit platform werpt zichzelf expliciet op als de verdediger van 'journalistiek voor rechtvaardigheid', bijvoorbeeld tegen racisme en voor diversiteit van seksuele en genderidentiteiten.

Dat *OneWorld* hierin niet de brede maar de smalle weg bewandelt, ondervond freelance journaliste Armanda Govers tijdens haar werkzaamheden voor het medium. Haar conflict met de redactie van *OneWorld* illustreert waar de roep tot 'cancelling' in het uiterste geval toe kan leiden.

Voor buitenstaanders begon de kwestie eind mei met een serie tweets van *OneWorld*, waarin wordt uitgelegd waarom de redactie een recent artikel van haar heeft aangepast. Het gaat om een artikel over veganisme, waarvan Govers stelt dat dit bijdraagt aan een gezonde leefstijl.

Volgens enkele lezers miste dit artikel 'kanttekeningen, nuances en een intersectionele blik', zo berichtte *OneWorld* op Twitter.

Het artikel zou geen intersectionele blik hebben, omdat Govers geen rekening zou hebben gehouden met mensen die niet in staat zouden zijn om te kiezen voor een

veganistisch eetpatroon.

Als we haar bellen, vertelt Govers dat enkele social mediagebruikers haar van alles verweten. Govers was volgens haar critici een 'fatshamer' en 'validist', ofwel iemand die mensen met een beperking zou discrimineren. Daarnaast zou Govers racistisch zijn en zich schuldig maken aan 'indigenous-haat'. De oorspronkelijke - *indigenous* - bevolking van onder andere Indonesië is afhankelijk van dierlijke producten, een kant waar het 'witte veganisme' van Govers geen rekening mee zou houden.

Het gewraakte artikel kreeg na

BEELD: ARMANDA GOVERS

deze lezerskritiek een andere kop en een nieuwe intro. Daarmee ging Govers expliciet akkoord, zo blijkt uit de correspondentie tussen Govers en *OneWorld*.

Maar *OneWorld* plaatste ook een groen kader (zie rechterpagina) in het artikel, waarin het medium afstand nam van haar eigen freelancer. 'Onze lezers wezen ons erop dat een intersectionele blik in dit stuk ontbreekt. Wij hadden daar inderdaad voor moeten zorgen. (...) Onze excuses aan de lezers die we teleurgesteld hebben.'

Govers was het oneens met dit kader. Ze kreeg het gevoel 'voor de bus te zijn gegooid'. Ze besloot een filmpje op te nemen, waarin ze kritiek leverde op de gang van zaken en de redactie verweet verbale agressie feitelijk goed te keuren.

In een mail terug aan Govers bekritiseerde *OneWorld* het filmpje. *OneWorld* wees Govers erop dat het medium 'intersectionele journalistiek' bedrijft en wees de journalist op een visiedocument waar dat in staat. Het medium repte van een vertrouwensbreuk en trok in twijfel of er nog samen te werken valt met Govers.

BEELD: TWITTER

‘Wat mij betreft is hier sprake van faCtshaming’

In het visiedocument spreekt *OneWorld* over ‘nieuwe invalshoeken, dwarsverbanden of ongehoorde perspectieven’. Naar aanleiding van de op social media veelbesproken zaak-Govers twitterde communicatiestrategen Kaj Leers hierover: ‘Prima missie. Maar dan. Die ‘nieuwe invalshoeken, dwarsverbanden of ongehoorde perspec-

tieven’ moeten blijkbaar wel passen in een nauw denkraam.’

Uit de correspondentie tussen Govers en *OneWorld* blijkt dat de journalist grote moeite heeft met het extra ingevoegde kader bij haar artikel, evenals de lezerskritiek waarop dit kader is gebaseerd: ‘Ik vind het gevaarlijk om pleidooien voor gezonde leefstijl af te doen als

validisme’, schrijft zij in een van haar mails naar *OneWorld*. ‘Wat mij betreft is hier sprake van faCtshaming. Maar ik begrijp dat het voor jullie achterban/platform problematisch is.’

OneWorld benadrukt in een reactie per email aan *de Kanttekening* het kader niet als onderdeel van het artikel te zien. ‘Het kader dat is toegevoegd, is uitdrukkelijk een tekst van de redactie. Het artikel van de auteur is ongewijzigd gebleven.’

Hoe dan ook, Govers is het niet eens met dit kader. Ze mailt richting *OneWorld*: ‘Je plaatste de verontschuldigungen en noot zonder een reactie van mij af te wachten. Daardoor is het vertrouwen van mijn kant geschaad. Ik wilde jullie zelfs vragen om het artikel dan maar geheel te verwijderen nu er zo’n opmerking bij staat.’

Op deze mail zegt Govers geen antwoord te hebben gehad. Op een vraag van *de Kanttekening* aan *OneWorld* of het medium dit kader inderdaad niet met Govers heeft overlegd, bleven wij het antwoord schuldig.

Hoewel Govers inmiddels weg is als freelancer moet ze, zo vertelt ze aan ons, nog extra boeten voor haar ‘foute’ mening. Op 8 juli verschijnt op *OneWorld* een column van schrijfster Lisa Jansen over *fatshaming*, waarin Govers als voorbeeld wordt genoemd. *OneWorld* wil hoe dan ook het morele gelijk hebben, vindt Govers. ●

Niet alleen linkse mensen beklagen zich ‘foute’ berichtgeving en opinies. Zo zijn er Forum voor Democratie-aanhangers die - tot nu toe tevergeefs - tweeten dat journalist en columnist Chris Aalberts weg moet bij internetmedium *ThePostOnline*. Aalberts bericht namelijk vaak kritisch over die partij, zo kritisch dat hij er volgens deze critici slechts op uit zou zijn om FvD af te branden. FvD kwam in 2019 bovendien met het ‘Meldpunt linkse indoctrinatie’, waar leerlingen en studenten hun linkse docenten kunnen aangeven.

Volgens journalist Remco van Mulligen komt de échte cancel culture zelfs bij de rechterflank vandaan. ‘Hanina Ajarai werd ontslagen door het *Algemeen Dagblad* na haar column over de MH17 (in 2017, red.). Dat vond ik schijnheilig, want ze schreef gewoon heel eerlijk wat ze voelde, dat je met de ene persoon meer empathie voelt dan met de andere. Een witte mannelijke columnist die racistische dingen roept kan gewoon blijven.’

Van Mulligen noemt als ander voorbeeld een Twitter-rel die in 2018 speelde rond historica Nadia Bouras (Universiteit Leiden). ‘Toenmalig VVD-Kamerlid Han ten Broeke trok haar academische kwaliteiten in twiifel omdat ze hem bekritiseerde. En hij wilde met de Universiteit Leiden praten over haar positie.’

Voor dat eerste heeft Ten Broeke inmiddels excuus gemaakt, het tweede ontkent hij. Bouras hield echter vol dat Ten Broeke haar wilde ontslaan en verkondigde haar versie van de waarheid later in 2018 in een interview met *de Volkskrant*, waarop de ruzie opnieuw begon. Het NPO-programma *Medialogica* schreef over de ruzie een analyse. Ten Broeke verleende zijn medewerking aan dit artikel, Bouras besloot - na een telefoonsprek - haar medewerking in te trekken.

Noot van de redactie

Onze lezers wezen ons erop dat een intersectionele blik in dit stuk ontbreekt. Wij hadden daar inderdaad voor moeten zorgen; er had aandacht moeten zijn voor het feit dat een (volledig) plantaardig eetpatroon niet voor iedereen is weggelegd (om welke reden dan ook), voor het feit dat je geen volledige controle kunt hebben over je eigen gezondheid en voor het feit dat dik-zijn en gezondheid niet onlosmakelijk verbonden zijn. Daarnaast hadden de kop en intro door ons genuanceerder geformuleerd moeten worden; deze zijn inmiddels aangepast. Onze excuses aan de lezers die we teleurgesteld hebben. We waarderen jullie kritiek en zijn momenteel met producties over veganisme en uitsluiting bezig.

BEELD: ONEWORLD

75 jaar Indonesische vrijheid: 'Het vo

Wat betekent 75 jaar onafhankelijkheid voor Indonesië? En waarom erkent Nederland 17 augustus 1945 juridisch niet als de officiële dag waarop Indonesië onafhankelijk werd?

● FITRIA JELYTA

Op 17 augustus vierde de republiek Indonesië haar 75-jarige bestaan als onafhankelijke staat.

Voor Nederland is de voormalige kolonie echter niet 75 jaar, maar 71 jaar onafhankelijk. De Nederlandse regering aanvaardde de onafhankelijkheid van Indonesië pas in 1949, na de zogeheten 'politieke acties'.

'Ik ben eindelijk een volwaardig mens. Dat ging er door mij heen op het moment dat de onafhankelijkheid in Indonesië op 17 augustus 1945 werd uitgeroepen', vertelt de Indonesisch-Nederlandse Francisca Pattipilohy. Zij was negentien toen Soekarno en Hatta de onafhankelijkheid uitriepen.

'In Nederlands-Indië werden wij 'inlanders', zoals de Nederlandse bezetters ons noemden, niet beschouwd als volwaardige mensen. Ik had wel Europees onderwijs genoten en sprak Nederlands, maar in de tram moest ik in een aparte

wagon zitten samen met andere inlanders', aldus de inmiddels 94-jarige Pattipilohy. 'En zwemmen in het zwembad? Dat mochten wij niet, want het zwembad was alleen bedoeld voor de witte Nederlanders. Zo erg was het racisme in de voormalige kolonie.'

Haar Molukse vader werkte ten tijde van de koloniale bezetting als zelfstandig architect voor verschillende Nederlandse ondernemingen. 'Er waren ook Nederlandse architecten, maar door de taalbarrière konden ze niet communiceren met de Indonesische arbeiders, die al het zware werk moest verrichten. Daarom had de Nederlandse regering in de voormalige kolonie mensen als mijn vader in dienst genomen. Hij moest als contactpersoon fungeren tussen de Nederlandse bestuurders en het Indonesische volk.'

Dankzij haar vaders functie kreeg Pattipilohy wel toegang tot onderwijs. Het overgrote deel van de Indonesische bevolking kreeg

WONNE RIEGER-ROMPAS (LINKS) EN JEFFRY PONDAG (DERDE VAN LINKS) VAN DE STICHTING COMITÉ NEDERLANDSE ERESCHULDEN

'Ik ben eindelijk een volwaardig mens. Dat ging er door mij heen op het moment dat de onafhankelijkheid werd uitgeroepen'

FRANCISCA PATTIPILOHY (BEELD: MARJOLEIN VAN PAGEE)

deze kansen niet, hun recht op onderwijs werd ontnomen door de koloniale machthebbers.

'De onafhankelijkheid op 17 augustus 1945 was een ongelooflijke bevrijding voor ons. We konden ons op dat moment eigenlijk niet goed realiseren wat het betekende. Dat begon pas nadat de Nederlandse invloeden waren verdreven, en toen we als Indonesië het land gingen opbouwen.'

Pattipilohy is in 1947 naar Nederland gekomen om Indisch recht te studeren aan de Universiteit Leiden, waar zij ook haar echtgenoot leerde kennen. In 1951 keerden zij samen terug naar Indonesië om bij te dragen aan de opbouw van het land. Tot zij in 1965 ten tijde van de anticommunistische zuivering van oud-president Soeharto werd opgepakt zonder concrete beschuldiging.

Volk verdient excuses van Nederland'

(K.U.K.B.) MET NABESTAANDEN VAN NEDERLANDS MILITAIR GEWELD TIJDENS DE 'POLITIONELE ACTIES' VAN 1945-1949 (BEELD: MARJOLEIN VAN PAGEE)

Door de Indonesische regering werd zij naar de vrouwengevangenis in Jakarta overgebracht, waar ze acht maanden werd vastgehouden. Tegen haar wil, vertrok ze in 1968 samen met haar ouders en haar kinderen naar Nederland uit veiligheidsoverwegingen. Haar echtgenoot overleed in 1975 in gevangenschap.

Verdeel en heers politiek

'Een van de grootste misdaden van het Nederlands kolonialisme in Indonesië is de verdeel-en-heers politiek, die ze hebben uitgevoerd ten opzichte van de meer dan 120 etnische groepen die er in Indonesië bestaan', zegt zij. Ze verwijst naar de oprichting van het Koninklijk Nederlands-Indische Leger (KNIL), dat bestond uit verschillende etnische groepen, voornamelijk uit Molukkers, Javanen en

Sundanezen.

'Dit leger werd onder andere ingezet om de belangen van het Nederlands kolonialisme te beschermen of om nieuwe gebieden te veroveren. Denk aan de dertig jaar durende Atjeh-oorlog, waar Indonesiërs hun broeders moesten vermoorden, omdat Nederland het pepermonopolie in Atjeh ten koste van alles wilde verkrijgen.'

Een ander voorbeeld was de expeditie naar Bali, die in het begin van de twintigste eeuw werd uitgevoerd om het monopolie op opium te verkrijgen, aldus Pattipilohy. 'Toen werden de belangrijkste Indonesische koninklijke families, kinderen en zelfs baby's vermoord door het KNIL.'

De nationalistische gevoelens van de Indonesische bevolking onder leiding van *pemuda's* - jongeren - nam toe nadat de Japanse

bezetters op 15 augustus 1945 capituleerden. Vlak na de onafhankelijkheidsverklaring pleegden sommige nationalistische jongeren geweld tegen Nederlanders en Indonesiërs die sympathiseerden met het koloniale regime. Zij wilden de terugkeer van de Nederlandse koloniale bezetters in Indonesië tegenghouden.

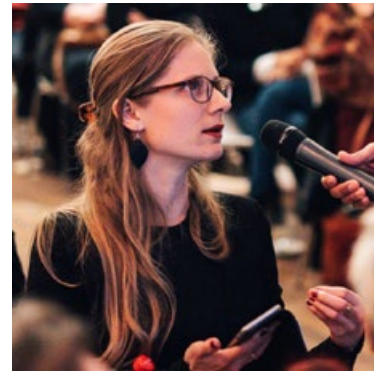
Deze periode staat bekend als 'Bersiap'. In de Nederlandse vertelling van de geschiedenis zou de Bersiap-periode een aanleiding zijn voor wat daarna volgde: de Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog van 1945 tot 1949, ook bekend onder de eufemistische term 'politiole acties'.

Een eenzijdige vertelling van de geschiedenis, vindt fotograaf en historica Marjolein van Pagee. 'Als in Nederland wordt gesproken over de periode 1945-1949 in Indonesië, dan begint de vertelling met de Bersiap', zegt zij. 'Het begon volgens veel Nederlanders met Indonesiërs die ineens heel wild werden en allerlei wraakacties pleegden met veel geweld. Wat zich ver voor Bersiap-periode afspeelde - de Nederlandse bezetting die 350 jaar lang duurde, het brute optreden van de KNIL, de uitbuiting, de slavernij en het racisme - wordt vaak buiten beschouwing gelaten.'

Gezamenlijke geschiedenis

Om de vertelling van de koloniale geschiedenis van Nederland naar eigen zeggen te dekoloniseren, richtte Van Pagee het platform *Histori Bersama* op. Deze website biedt vertalingen aan van zowel Indonesische als Nederlandse vertellingen van de geschiedenis, zodat mensen uit beide landen meer toegang en inzicht krijgen in perspectieven die anders door de taalbarrière niet gezien of gehoord worden.

Hierbij werkt Van Pagee nauw samen met de Stichting Comité Nederlandse Ereschulden (K.U.K.B.). Onder leiding van voorzitter Jeffry Pondaag en mensenrechtenadvocate Liesbeth Zegveld spant deze stichting meerdere rechtszaken aan tegen de Neder-

MARJOLEIN VAN PAGEE (BEELD: KIRSTEN VAN SANTEN)

landse Staat. Doel is om verantwoordelijkheid op te eisen voor de slachtoffers en nabestaanden van het geweld dat het Nederlandse leger pleegde op de Indonesische bevolking in 1945-1949.

In 2011 won de stichting haar eerste rechtszaak tegen de Nederlandse staat voor het bloedbad in het dorp Rawagede. Het Nederlandse leger executeerde daar in 1947 ruim vierhonderd Indonesische burgers. Nadat de rechtszaak werd gewonnen zette K.U.K.B. haar missie voort. Zo won de stichting in 2015 een rechtszaak waarmee de Nederlandse Staat aansprakelijk werd gesteld voor de onrechtmatige executies van ongeveer 3.500 Indonesische burgers op het eiland Zuid-Sulawesi tijdens de 'politiole acties'.

Als gevolg van de toenemende publieke belangstelling voor wat zich in Indonesië afspeelde in 1945-1949, besloot de Nederlandse regering 4,1 miljoen euro beschikbaar te stellen voor het grootschalige onderzoek 'Onafhankelijkheid, dekolonisatie, geweld en oorlog in Indonesië, 1945-1950'. Het vier jaar durende onderzoeksprogramma, waarvan de resultaten in 2021 bekend worden gemaakt, wordt uitgevoerd door het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV), het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) en het Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD). De directe aanleiding voor dit onderzoeksprogramma was het in 2016 gepubliceerde boek *De brandende kampongs van gene-*

raal Spoor, door historicus Remy Limpach.

Imagoschade

Historica Van Patee heeft kritiek op dit grootschalige onderzoeksprogramma. 'Tot op de dag van vandaag heeft Nederland 17 augustus 1945 juridisch niet erkend als het moment waarop Indonesië onafhankelijk werd', zegt zij. 'In het onderzoek wordt over de periode 1945-1949 wel gesproken van 'Indonesië', maar de juridische erkenning blijft onduidelijk. Je kunt het niet hebben over Indonesië in die periode, als je het nalaat om te vertellen dat Nederland de onafhankelijkheid in 1945 niet erkent.'

Met het financieren van het onderzoek gaf de Nederlandse regering aan bereid te zijn om haar eerdere standpunten uit 1969 te herzien. Destijds stelde de staat zich op het standpunt dat er geen sprake was geweest van 'systematische wreedheden' en dat 'de krijgsmacht zich als geheel correct heeft gedragen in Indonesië' tussen 1945-1949. Deze standpunten waren gebaseerd op het archiefonderzoek 'de Excessennota', dat de ambtenaar Cees Fasseur in 1969 uitvoerde in opdracht van de staat.

'De reden dat de Nederlandse staat het vierjarige onderzoeksprogramma financiert is eerder om verantwoordelijkheid te veinzin, met als doel zo weinig mogelijk imagoschade te leiden als gevolg van de vervelende rechtszaken van K.U.K.B.', zegt Van Patee. 'Daarnaast is het onzin dat de Nederlandse staat het boek van Limpach nodig had om te beseffen dat er verschrikkelijke dingen zijn gebeurd', gaat zij verder. Volgens Van Patee zouden de talloze dossiers die zijn aangemaakt om de claims van K.U.K.B. mee af te wijzen hun ogen allang hebben geopend.

De onderzoekers en de Nederlandse regering ontkennen niet dat de rechtszaken een rol hebben gespeeld in de toenemende publieke belangstelling voor de Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog. Maar ze worden niet gezien als de belangrijkste aanleiding voor het vierjarige onderzoek en dat wringt, aldus Van Patee.

Daarnaast zou K.U.K.B., die de belangen van Indonesische slachtoffers en nabestaanden behartigt, niet bij het onderzoek zijn betrok-

ken, net als geen enkele andere organisatie die de Indonesische slachtoffers en nabestaanden vertegenwoordigt. Wel zijn Indische en veteranenorganisaties, en het Nationaal Comité 4 & 5 mei benaderd voor de klankbordgroep van het onderzoek. 'Ze kijken als het ware over de schouders van de onderzoekers mee', zegt Van Patee.

'Zonder K.U.K.B., zonder de rechtszaken was er geen onderzoek geweest. Simpelweg omdat er voor een regering een actuele politieke prikkel nodig is om zoveel geld uit te geven. Dat doen ze niet zomaar. De rechtszaken vormen die prikkel', vervolgt zij. 'De onderzoekers doen ook net alsof zij uit zichzelf geïnteresseerd raakten in het onderwerp. Maar waar waren ze dan al die jaren?'

Erkenning

Zo plaatste Van Patee op haar platform de open brief die Jeffry Pondaag samen met Francisca Pattipilohy in 2017 schreef aan de Nederlandse regering, om de bezwaren op het onderzoeksprogramma te uiten. Hierin staat onder andere te lezen dat zij bezwaar hebben op de onderzoeksopzet, die er vanuit gaat dat Indonesië het rechtmatige eigendom was van Nederland. Verder vinden zij dat Indonesische onderzoekers een autonomere en prominere rol verdienen in dit onderzoek. De open brief is inmiddels door ruim 130 wetenschappers, journalisten en andere organisaties ondertekend.

Een van de ondertekenaars is de Indonesiër Hadi Purnama, voorzitter van het Human Rights Center binnen de faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Universitas Indonesia. Op dit moment doet hij aan de Vrije Universiteit van Amsterdam promotieonderzoek naar internationaal handelsrecht en de mensenrechten in Zuidoost-Azië.

Dat Indonesië niet geïnteresseerd zou zijn in de koloniale geschiedenis spreekt hij tegen. 'Oud-minister Ben Bot zou hebben gezegd dat Indonesië het niet meer wil hebben over het verleden, en dat we alleen gericht zijn op de toekomst. Aan hem wil ik de vraag stellen: Met wie hebt u gesproken?'

Er is volgens Purnama een verschil tussen wat de Indonesische regering vindt en wat het Indonesi-

HADI PURNAMA (DERDE VAN LINKS) (BEELD: MARJOLEIN VAN PATEE)

sche volk vindt. Indonesische officieren zouden volgens hem meer geïnteresseerd zijn in het onderhouden van de handelsrelatie met Nederland, maar voor het Indonesische volk is de pijn van het verleden nog voelbaar. 'Het volk verdient de verontschuldigen en verantwoording van Nederland. Dan heb ik het over de nabestaanden en slachtoffers van jarenlange onderdrukking, uitbuiting en geweld.'

De verontschuldigen die Koning Willem-Alexander maakte tijdens het staatsbezoek aan Indonesië in maart van dit jaar beperken zich tot

gevolgen. De soevereiniteitsoverdracht die Nederland in december 1949 heeft ondertekend om Indonesië eindelijk te erkennen als onafhankelijke natie, staat dan op losse schroeven.'

Purnama bepleit een Waarheids- en Verzoeningscommissie, naar het voorbeeld van de commissies die landen als Argentinië en Chili hebben opgericht. Deze commissies doen onderzoek naar mensenrechtenschendingen uit het verleden en maken dit publiekelijk bekend.

'Waarheid en verzoening, dat zouden de uitgangspunten moeten zijn

'Het volk verdient de verontschuldigen en verantwoording van Nederland'

de periode 1945-1949, gaat hij verder. De 350 jaar daarvoor blijven echter onbenoemd.

Daarnaast is het zaak dat Nederland 17 augustus juridisch erkent als de officiële Onafhankelijkheidsdag van Indonesië, stelt Purnama. 'Stel dat Nederland 1945 wel zou erkennen als het jaar waarop Indonesië onafhankelijk werd. Dan heeft Nederland in de periode 1945-1949 oorlog gevoerd tegen een soevereine staat. Daartegenover staan strafrechtelijke

voor het vierjarige onderzoeksprogramma dat de Nederlandse staat financiert: de waarheid boven tafel krijgen, het gesprek aangaan met Indonesische volksvertegenwoordigers en verantwoording afleggen voor de fouten gemaakt in het verleden. De resultaten van het onderzoeksprogramma zullen oude wonden ophalen die Nederland zelf nog niet heeft verwerkt. Daarbij vraag ik me af of Nederland wel klaar is om zijn verleden onder ogen te zien.' •

**INBRAAK ALARM INSTALLATIE - BRANDMELD INSTALLATIE
CAMERA BEVEILIGING - ELEKTROTECHNISCHE INSTALLATIE
LED VERLICHTING - PROJECTIE/ INSTALLATIE**

N-TEL TECHNIEK

Melbournestraat 46b
3047BJ Rotterdam

010 - 467 48 11

WWW.NTEL.NL - INFO@NTEL.NL

‘Ja’, ‘Nee’ of ‘Geen bezwaar’? Moslim

Op 1 juli is de Wet actieve donorregistratie ingegaan. Hiermee komt iedereen in Nederland vanaf achttien jaar automatisch in het Donorregister. Vier moslims spreken over wat deze nieuwe donorwet betekent voor henzelf en voor de gemeenschap.

● FITRIA JELYTA

BEELD: UNSPLASH

Geen keuze maken vat de overheid vanaf nu op als ‘geen bezwaar’ tegen orgaandonatie. Dat betekent dat Nederlanders automatisch orgaandonor zijn, tenzij nabestaanden nadrukkelijk kunnen aantonen dat de overledene dat niet wilde. Een lastige keuze voor veel moslims, want is orgaandonatie wel toegestaan binnen de islam?

Over orgaandonatie bestaan onder moslims verschillende meningen, maar wereldwijd vinden vrijwel alle fatwa-commissies dat orgaandonatie binnen de islam is toegestaan - zij het onder voorwaarden.

Volgens de Vereniging Imams in Nederland is orgaandonatie toegestaan wanneer de donor zelf niet sterft hierdoor. Organen waarvan het leven van de donor afhankelijk is, zoals het hart of de lever, mogen onder geen beding gedoneerd worden. Dit geldt ook voor organen met erfelijke of vruchtbare elementen, zoals de eierstokken, omdat het mengen van nageslacht niet is toegestaan binnen de islam.

Daarnaast moet orgaantransplantatie de enige optie zijn voor de ontvangende patiënt om te overleven en moet de slagingskans van de operatie hoog zijn. Het doneren moet vrij zijn van dwang en belangen: ook vergoedingen voor orgaandonatie zijn dus niet toegestaan.

Mensenlevens redden

Linda Kurt is begeleider binnen de jeugdzorg en heeft op haar zeventiende orgaandonor. Zij beseft dat er grote vraag is naar orgaandonoren. ‘Ik wil daarmee anderen helpen, omdat ik mijn organen dan toch niet langer nodig heb.’ Ze zegt dat ze haar organen wel wil doneren onder de voorwaarden die de geleerden hebben aangekaart.

Jaren nadat zij haar keuze als orgaandonor heeft gemaakt bekeerde Kurt zich tot de islam. Voor haar was dat een aanleiding om opnieuw te kijken naar orgaandonatie, en wat daarin de richtlijnen zijn volgens haar geloof.

‘Zodra je je bekeert tot de islam zijn er een heleboel beslissingen die je moet maken of moet heroverwegen. De keuze om orgaandonor te

zijn en wat de islam daarover zegt, kwam niet meteen in mij op. Toen ik besepte dat daar nog veel onduidelijkheid over heerst, heb ik mij in het onderwerp verdiept en erover gesproken met mijn echtgenoot. Uiteindelijk heb ik de knoop doorgehakt en besloten om orgaandonor te blijven.’

Voor Kurt is het vooral een gevoelskwestie. ‘Als je gevoel ‘nee’ zegt, dan moet je het niet doen. Maar mijn gevoel zegt ‘ja’, ondanks dat er tot op heden nog veel onzeker is over wat wel en niet is toegestaan binnen de islam.’

Ze wijst op de vraag of orgaandonatie ook na het overlijden is toegestaan binnen de islam, want daar liggen de meningen ver uiteen. Islamgeleerden die van mening zijn dat orgaandonatie na de dood is toegestaan, onderbouwen dit onder andere met een vers in de Koran: ‘En wie één leven redt, is alsof hij de levens van alle mensen heeft gered.’ (Soera 5:32)

In dit vers kan Kurt zich vinden. ‘Mocht er een eenduidiger advies worden uitgesproken dat orgaandonatie tegensprekt, dan ben ik zeker bereid om mijn keuze te her-

zien. Daarin is mijn gevoel niet belangrijker dan mijn geloof’, zegt ze. ‘Maar ik geloof wel dat dit Koranvers over het redden van mensenlevens een hele krachtige is en mijn keuze voor orgaandonatie onderbouwt. Deze onderbouwing gebruiken de islamgeleerden immers ook. Mocht ik het bij het verkeerde eind hebben, dan vraag ik Allah om vergeving. Mijn intentie als orgaandonor is om mensenlevens te redden, niet om mijn Schepper ongehoorzaam te zijn.’

Nog meer kanttekeningen

Er is geen pasklaar antwoord op de vraag of orgaandonatie na de dood is toegestaan binnen de islam, concludeerde de Commissie Religieuze Zaken van de Haagse Stichting As-Soennah onlangs. Het hangt af van het exacte moment waarop de organen uit het lichaam worden gehaald, stelt zij.

Orgaandonatie vindt vaak plaats nadat een arts de patiënt hersendood heeft verklaard: de hersenfuncties zijn dan uitgevallen. Omdat de patiënt in dat geval nog ademt - vrijwel altijd via kunstmatige beademing -, functioneren

s over de nieuwe donorwet

diens hart en bloedcirculatie nog. Daardoor zijn de organen het meest bruikbaar voor donatie. Maar een persoon is islamitisch gezien pas dood als het hart en de longen ermee zijn opgehouden, schrijft As-Soennah. 'Alleen dan kunnen wij diegene doodverklaren, ritueel wassen, in lijkgewaden verwikkelen en onder de grond begraven.'

As-Soennah adviseert moslims om zich nog niet als orgaandonor te registreren, totdat een commissie van Nederlandse moslimgeleerden zich over dit vraagstuk heeft gebogen. Dit advies neemt Mona* ter harte. Zij is bezig met het oprichten van haar eigen onderneming en volgt een training tot *doula*, iemand die steun biedt bij geboorte of sterfte. Net als Linda Kurt heeft zij zich bekeerd tot de islam.

'Ik heb mij verdiept in de islam en orgaandonatie. Er zijn voor beide kanten veel te zeggen. Ik twijfel erg over de onderbouwing voor het toestaan van orgaandonatie na de dood', vertelt ze.

Haar twijfels zijn ontstaan nadat zij een *hadith* - een overlevering van de profeet Mohammed - las, waarin staat dat moslims zowel de rustplaats als het lichaam van overledenen dienen te respecteren: het dode lichaam mag niet worden geschonden. Het breken van boten van een overleden en een levend persoon is even erg, vertelt deze *hadith*.

'Als je anderen vertelt dat je geen orgaandonor wilt zijn, dan denken ze snel dat je egoïstisch bent. Maar zo simpel is het niet', vertelt Mona. Om zich te houden aan het Koranvers over het redden van een mensenleven doneert zij bloed en stamcellen. 'Dat is niet in strijd met wat is toegestaan binnen de islam.'

Mona vindt dat er genoeg andere manieren zijn om mensenlevens te redden, zonder daarbij haar eigen leven te schaden. Ook vindt zij dat ze geen organen van anderen mag ontvangen, omdat ze zelf niet geregistreerd is als orgaandonor. 'Ik sta wel open voor andere meningen. Als ik nu in een bubbel zit van geen orgaandonor zijn, dan

'Binnen de islam is het leven een groot goed, waardoor hier geen overhaaste beslissingen over gemaakt kunnen worden'

wil ik mijzelf ook de mogelijkheid bieden om uit die bubbel te komen.'

'Meningsverschillen zijn een verrijking'

Meningsverschillen over het toelaten van orgaandonatie binnen de islam vormen geen belemmering. Dat stelt Nourredine Talhaoui, imam van de moskee El Fath in Amersfoort. Dankzij de meningsverschillen kunnen moslims zichzelf juist in kennis verrijken, zegt hij.

'Over orgaandonatie heerst veel onwetendheid binnen de moslimgemeenschap. Sommige moslims denken dat orgaandonatie in alle gevallen verboden is. Deels is dit te verklaren omdat het onderwerp in het verleden zelden werd behandeld in de moskeeën.'

Volgens Talhaoui zijn sommige imams terughoudend wanneer het gaat over orgaandonatie. 'Dit kan leiden tot verwarring. Ook zorgt een gesloten houding dat het gesprek vastloopt. Sommige moslims die een bepaald standpunt over orgaandonatie innemen, verspreiden dit naar andere moslims en claimen hun gelijk - zonder zich te hebben verdiept in de andere meningen en kennisbronnen. Dat is verkeerd.'

Talhaoui adviseert moslims om blijvend kennis op te doen en het gesprek met anderen aan te gaan. 'Als imam kijk ik naar de mening van de meerderheid van de islamgeleerden en hun onderbouwing. Op basis daarvan kan ik conclusies trekken en mijn besluit vormen', zegt hij. 'In het algemeen zie ik dat de meerderheid van de geleerden binnen de *oemma* - de wereldwijde islamitische gemeenschap - orgaandonatie toestaat onder de

genoemde voorwaarden. Dat is de mening van duizenden islamgeleerden. Dan is het voor mij als Nederlandse moslim veilig om te stellen dat orgaandonatie is toegestaan als er aan de voorwaarden wordt gehouden.'

De imam ondersteunt het advies van As-Soennah voor moslims om zich niet te registreren als orgaandonor totdat er meer duidelijk is over de doodverklaring. 'Binnen de islam is het leven een groot goed, waardoor hier geen overhaaste beslissingen over gemaakt kunnen worden', vult hij aan. 'Bij personen in coma wordt de levensondersteuning stopgezet op het moment dat artsen besluiten dat herstel niet meer mogelijk is. Uit ervaring kan ik vertellen dat er gevallen zijn waarin mensen uit een maandenlange comastaat ontwaken, zelfs nadat een arts heeft besloten dat herstel niet mogelijk was. Dit maakt het vraagstuk complexer.'

De Amersfoortse imam erkent dat het tekort aan orgaandonoren een groot maatschappelijk probleem is. Hij stelt dat de islamgeleerden hierover in gesprek blijven gaan en zich continu verdiepen in de materie, om een eenduidig besluit te kunnen vormen. Daarnaast vindt de imam dat de donorwet specifieker kan worden gemaakt, door een expliciet onderscheid te maken tussen orgaandonatie bij leven en orgaandonatie na de dood. Volgens hem zou de wet daardoor inclusiever zijn, want concreter voor moslims om hun keuze op te kunnen baseren.

Het voortouw nemen

'Bij een maatschappelijk probleem als het tekort aan orgaandonoren

vind ik dat wij als moslims het voortouw moeten nemen. Dat gebeurt nu nog te weinig, en dat zie ik als een gemiste kans', zegt Rachman Tjahjono, IT-professionaal en actief binnen de Haagse moskee Al-Hikmah. 'Als moslims kunnen wij zoveel meer doen met dit vraagstuk. Wat zijn onze standpunten hierin? Hoe maken we dit werkbaar? En als we onze organen dan niet mogen doneren na de dood, wat mag dan wel? Daar kunnen wij ons ook meer op richten.'

Tjahjono heeft zelf nog geen keuze doorgevoerd voor de actieve donorregistratie. Hij komt er voorlopig dus in te staan als 'Geen bezwaar', iets dat zijn mening goed samenvat. 'Wanneer het gaat over orgaandonatie, dan moet ik vaak aan mijn eigen familie denken. Stel dat mijn moeder een nier nodig heeft, dan wil ik dat ze geholpen wordt. Als je dit weet, dan volstaat het niet om alleen maar organen aan te nemen en zelf niets te doneeren wanneer je komt te overlijden.'

Tjahjono beseft de complexiteit van welke organen moslims mogen doneren en onder welke voorwaarden. Hij moet zich nog verder erin verdiepen, zegt hij. Toch is Tjahjono ervan overtuigd dat orgaandonatie voor moslims mogelijk moet zijn. 'Er is een grote behoefte naar orgaandonoren. Dat gaat iedereen aan, of je moslim bent of niet.'

Belangrijk is volgens hem om de intentie uit te spreken een orgaandonor te zijn. Of dat daadwerkelijk gebeurt, is afhankelijk van verschillende factoren. Vanuit die redenering overweegt hij een familielid aan te wijzen om na zijn overlijden te beslissen over wat er gebeurt met zijn organen.

'In de islam leren we over de grote waarde van mensenlevens en het belang van wederkerigheid. Dat wij net zoveel dienen te geven als dat we nemen. Met dat als uitgangspunt zie ik niet in waarom ik na mijn overlijden mijn organen niet mag doneren.' •

*Achternaam bij de redactie bekend.

ergosana

Medisch Adviesbureau

Drs. İsmail Sevinç

Arts arbeid en gezondheid/verzekeringsarts

www.ergosana.nl - i.sevinc@ergosana.nl - 0624706882

**Rijbewijskeuring
B,C,D, (E) groot
rijbewijs**

**Medische Keuring
Levensverzekering**

**Verzuim &
Re-integratie**

**Vaccinatiezorg
particulier /
Bedrijven**

RIJBEWIJSKEURING OOK OP ZATERDAG

In België staat de hoofddoek onder druk. Maar: #HijabisFightBack

BEELD: RISAAALA

Waar Nederland vorig jaar een 'boerkadebat' kende met bijbehorende protesten, daar is dat in België nu het geval met de hijab. Het Belgische Grondwettelijk Hof oordeelde onlangs dat onderwijsinstellingen in België het recht hebben om het dragen van de hoofddoek te verbieden.

● PRISCILLA VAN DER PERK

Twee maanden geleden kwamen in Brussel 1.200 mensen bijeen voor een demonstratie tegen het hoofddoekenverbod op Belgische hogescholen en universiteiten. Onder de hashtags

#HijabisFightBack en #TouchePasMesEtudes kwam het protest snel op gang. Bij de demonstratie in Brussel, die live op Facebook werd uitgezonden, spraken verschillende activisten de moslima's en sympathisanten toe op de Kunstberg (foto), midden in de stad.

Het Belgische Grondwettelijk Hof oordeelde dat hogeronderwijsinstellingen die behoren tot de Franse gemeenschap van België het recht hebben om het dragen van 'zichtbare religieuze kentekens', zoals de hoofddoek, te verbieden. Deze beslissing kwam nadat vijf mosli-

ma's een rechtszaak aanspannen tegen de Brusselse hogeschool Francisco Ferrer, die zo'n verbod hanteert. De studenten trokken tegen dit verbod naar de Brusselse rechter, waarbij ook het Grondwettelijk Hof zich binnen die zaak moest uitspreken. Tegen alle ver-

wachtingen in oordeelde het Grondwettelijk Hof dat een verbod in principe grondwettelijk toelaatbaar is.

De uitspraak is de laatste in een lange reeks van uitspraken waarin het 'verbieden van zichtbare religieuze en levensbeschouwelijke kentekens', zoals dat in België wordt genoemd, centraal staat. Op veel Belgische scholen is de hoofddoek al jaren verboden. In Nederland werden vorig jaar felle discussies gevoerd toen het boerkaverbod werd ingevoerd, maar België kent al sinds 2011 een verbod op 'gezichtsbedekkende kleding'.

Volgens Nora Achahbar is de hoofddoek een terugkerend onderwerp van debat in België. Zij is bestuurslid bij Risaala, een organisatie die zich inzet om meer Belgische jongeren met migratieachtergrond te laten doorstromen naar het hoger onderwijs. Zelf was zij met haar organisatie aanwezig tijdens de demonstratie op 5 juli.

'Vlamingen zien de hoofddoek vaak als iets dat wordt opgelegd, terwijl dat totaal niet waar is', zegt Achahbar. 'We dragen het uit vrije wil en sommige meisjes van vijftien, zestien willen nu nog meer voor hun hoofddoek opkomen, omdat ze zien dat deze niet wordt aanvaard.' Ze zegt het daarom moeilijk te vinden om in het openbaar een hoofddoek te dragen.

'In België mag je op de meeste middelbare scholen geen hoofddoek dragen. Er zijn er wel die het toelaten, maar dat zijn er heel weinig. Bijna 80 à 90 procent van de scholen heeft een verbod.' Dat zegt Fara*, hijabi en rechtenstudent aan de Vrije Universiteit Brussel. Ze kon tot haar eigen spijt niet bij het protest zijn. Achahbar vult aan dat op haar middelbare school iemand van het secretariaat 'als een cipier' bij de deur stond, onder meer om te controleren of scholieren een hoofddoek om hadden. 'Als je je hoofddoek niet afdeed, dan kwam je er niet in.'

'Vanaf het moment dat je in België naar de hogeschool gaat, dan wordt je meer aanvaard. Dat men nu ook op een hogeschool een hoofddoekverbod wilde opleggen, was de druppel', vervolgt Achahbar, 'Nu vinden wij dat het genoeg is geweest. Wij willen carrière maken. Wij willen studeren. En het

'Wij bedekken ons hoofd, niet onze hersenen. Wat wij kunnen, dat kunnen we – ongeacht of we een hoofddoek dragen of niet'

is nu aan ons om iets te zeggen. Wij bedekken ons hoofd, niet onze hersenen. Wat wij kunnen, dat kunnen we - ongeacht of we een hoofddoek dragen of niet.'

Laïcité

In België wordt een verbod op religieuze tekens in verschillende contexten juridisch steeds meer aanvaardbaar. Dat stelt Jogchum Vrielink, grondrechtenspecialist en rechtsantropoloog aan de Universiteit Saint-Louis in Brussel. De Nederlandse hoogleraar woont al langere tijd in België.

'Wat betreft scholen zag je dat scholieren bij het aanvechten van de verboden aanvankelijk in het gelijk werden gesteld door de Raad van State en door sommige burgerlijke rechtbanken. Echter oordelen

ruimte toe aan de staat zelf. Het zegt in principe: 'Als jij als land een grondwettelijk systeem hebt dat neutraliteit en secularisme hoog in het vaandel draagt, dan mag je de hoofddoek verbieden en is dit geen schending van het Europese Verdrag van de Rechten van de Mens.'

Vrielink denkt dat er in de Belgische politiek een ruime meerderheid achter het besluit van het Grondwettelijk Hof staat. 'Waals links en Vlaams rechts vinden elkaar in het hoofddoekverbod. Sommige Franstalige partijen, inclusief linkse, hebben het principe van de laïcité hoog in het vaandel en zijn voor een strikte scheiding van kerk en staat. Rechtse Vlaamse partijen zijn voor het hoofddoekverbod om andere redenen', zegt hij. 'Een deel van de Franstaligen

wet op Vlaams niveau dus, die de hoofddoek zal gaan verbieden in het onderwijs.'

Ontevredenheid

'Ik denk dat religie in het algemeen iets heel persoonlijks is dat je moet kunnen uiten, omdat je vrijheid van meningsuiting hebt', zegt studente Fara. Zij draagt haar hoofddoek pas sinds januari. Ze vond het een moeilijke keuze. 'Wanneer je een hoofddoek draagt, maak je daarmee ook een statement naar buiten toe. Je maakt het jezelf dan ook moeilijk in de samenleving, zeker in een samenleving als deze.'

Uiteindelijk besloot ze de hoofddoek toch te dragen, omdat ze haar geloof belangrijker vindt dan de meningen van andere mensen. Wel denkt ze dat het voor haar moeilijker zal zijn om een baan te vinden na haar afstuderen. Wat dat betreft hebben moslima's in Nederland het beter dan de moslima's in België, aldus Fara. Volgens haar word je in België op veel meer plekken beperkt in het dragen van de hijab.

Hoe zit dat precies? 'Als je gaat kijken naar het openbare leven in strikte zin, dan zijn er in België weinig verboden die rechtstreeks een aspect van de islam beperken', zegt jurist Vrielink. 'Het enige expliciete verbod in het openbare leven is het zogenoemde 'boerkaverbod': een 'neutraal' verbod op gezichtsbedekking, dat echter in hoofdzaak werd ingevoerd om nikabs en andere islamitische gezichtssluiers te verbieden. Dat verbod geldt in het gehele openbare leven.' In Nederland is het boerkaverbod beperkt tot onderwijs, openbare gebouwen, openbaar vervoer en de gezondheidszorg. In België geldt het boerkaverbod overal: ook in collegezalen, parken en op de weg, vertelt Vrielink.

Wanneer je verder gaat kijken naar andere contexten, dan zie je volgens Vrielink dat er veel meer verboden gelden. Hij vertelt dat er door veel Belgische winkels en bedrijven bijvoorbeeld druk wordt uitgeoefend op solliciterende moslima's om in hun nieuwe baan hun hoofddoek af te leggen. 'Zo'n hoofddoekverbod wordt vaak pas expliciet wanneer een al bij de winkel of bedrijf werkzame vrouw plots een hoofddoek begint te dragen, wat de werkgever niet wil, of wan-

'Waals links en Vlaams rechts vinden elkaar in het hoofddoekverbod'

sommige hoven van beroep en het Grondwettelijk Hof inmiddels anders: zij vinden dat verboden wel kunnen', zegt hij. 'Op Europees niveau heeft het Hof van Justitie van de Europese Unie dan weer geoordeeld dat religieuze kentekens verboden kunnen worden in het kader van een neutraliteitsbeleid door private werkgevers, onder bepaalde voorwaarden. Het andere Europese Hof, het Europees Hof voor de Rechten van de Mens, kent in zijn oordelen dan weer veel

geloven denk ik echt heilig in dat laïcistische principe. Zij leunen sterk aan bij de Franse benadering. Aan de noordelijke zijde is het toch eerder een rechts-conservatieve reflex. Een anti-islamreflex ook vaak, laten we eerlijk zijn.'

Dat een ruime meerderheid in de politiek achter de uitspraak van het Grondwettelijk Hof staat, was volgens Vrielink ook terug te zien in het regeerakkoord. 'In het Vlaamse regeerakkoord staat dat er in beginsel een decreet gaat komen, een

neer een hoofddoekverbod expliciet in het winkelbeleid wordt opgenomen.'

Achahbar: 'Ik moest toen ik een baan zocht altijd expliciet vragen of ik ergens met een hoofddoek mocht werken. Dat kon vaak niet.'

Deze verboden wekken de ontevredenheid op van moslims die hun geloof willen belijden. Die ontevredenheid zal volgens Vrieling een uitweg vinden in het onderwijs. 'Als je stelselmatig dit soort verboden invoert en zelfs een rechtspraak hebt die stelt dat scholen religieuze uitingen mogen verbieden, dan lijkt het mij logisch dat sommige ouders bedenken dat ze hun eigen scholen kunnen oprichten', zegt hij. 'Vervolgens zie je dat daar heel gevoelig op gereageerd wordt vanuit de publieke opinie en vanuit de politiek. Dan zegt men: 'Ho, dit is niet de bedoeling. We gaan hier heel strikt op toezien'. Er worden dan regels en controles ingevoerd tegen deze initiatieven, die niet gelden voor andere levensbeschouwelijke onderwijsinitiatie-

ven of bijzondere projecten, zoals montessorischolen.'

Hoewel het hoofddoekverbod brede steun krijgt, beginnen Belgische ondernemingen langzaam maar zeker in te zien dat de groeiende moslimgemeenschap een interessante groep aan het worden is, stelt Vrieling. Deze vlieger gaat volgens hem ook op voor onderwijsinstellingen. Assertieve moslims vroegen naar aanleiding van de zaak bij het Grondwettelijk Hof hoe het zit bij andere universiteiten en hogescholen. Dit leidde tot een massale reactie op Twitter van

onderwijsinstellingen, die aangeven bij inschrijving geen onderscheid te maken tussen mensen met of zonder hoofddoek of andere religieuze symbolen.

Vrieling ziet twee tegengestelde bewegingen. 'Aan de ene kant dat België juridisch minder ruimte lijkt te geven aan de hijab - deels onder invloed van politieke en maatschappelijke ontwikkelingen: rechters zijn natuurlijk ook maar mensen en onderdeel van de maatschappij waarin ze leven. Tegelijkertijd zie je een beweging op gang komen in ondernemingen en

onderwijsinstellingen, die precies de andere kant op wil.'

Hij concludeert: 'Het is wel een beetje cynisch dat moslima's die een hoofddoek willen dragen het op die 'demografische' manier moeten winnen en dat het niet via de juridische manier kan. Ik had toch altijd gehoopt dat dat laatste wel kon.'

Het is nu aan de rechtbank in Brussel om de uiteindelijke beslissing te maken. Vrieling: 'Ik zie eigenlijk heel weinig ruimte voor een andere uitspraak, aangezien het Grondwettelijk Hof nu dit kader heeft gegeven.'

Fara geeft in ieder geval nog niet op: 'We zijn het eigenlijk zo beu dat we altijd gediscrimineerd en gemarginaliseerd worden en dat er niet naar ons geluisterd wordt. Het komt eigenlijk altijd weer neer op islamofobie. Ik zie geen andere reden waarom je een hoofddoek niet zou toelaten. Het is nu *#HijabisFightBack*, omdat we het niet meer willen accepteren en niet meer willen toestaan. We laten ons horen.'

Documentairemaker: 'Erdogan achter coup'

De Noor Jørgen Lorentzen maakte een documentaire over de Turkse coup van 15 juli 2016. In zijn film haalt hij Erdogans narratief onderuit. 'De échte coup begon op 16 juli met de arrestaties, de zuiveringen en de heksenjacht tegen de aanhangers van de Gülenbeweging.'

voor minstens 50 procent zelf

EEN PRO-ERDOGANBETOGING VLAAG NA DE COUP, 22 JULI 2016
(BEELD: WIKIMEDIA COMMONS / MISTYSLAV CHERNOV)

Op 15 juli was het precies vier jaar geleden dat in Turkije de mislukte coup tegen president Recep Tayyip Erdogan plaatsvond. Erdogan wees de Turkse geestelijke Fethullah Gülen aan als het brein achter de coup en startte een klopjacht tegen zijn vermeende aanhangers. Tienduizenden mensen belandden in de gevangenis, honderdduizenden mensen werden ontslagen.

De Noorse journalist Jørgen Lorentzen was in Turkije tijdens de mislukte putsch. Hij had toen al het idee dat er iets niet klopte en besloot hier een documentaire aan te wijden. Hoe komt het dat de putschisten Erdogan niet te pakken kregen? Waarom werden een dag na de coup gelijk al duizenden mensen gearresteerd? Was het wel een echte coup?

Lorentzens documentaire *A Gift from God* werd in december door de VPRO uitgezonden. Het is een verwijzing naar een uitspraak van Erdogan, die de staatsgreep een 'geschenk van God' noemde: hij kreeg daardoor de kans om met politieke tegenstanders af te rekenen.

In zijn documentaire concludeert Lorentzen dat Erdogan deze kans zélf schiep door betrokken te zijn bij de coup. Deze bevinding staat haaks op wat de Turkse president altijd heeft beweerd, namelijk dat hij de coup helemaal niet aan zag komen.

U was op 15 juli 2016 zelf in Istanbul, toch? Hoe beleefde u die dag en nacht?

'Op de bewuste nacht was ik niet in Istanbul zelf, maar in een zomerhuisje buiten de stad. We waren televisie aan het kijken. Toen belde iemand aan. 'Er iets aan de hand in Ankara.' Wij, onze burens, onze vrienden, gingen toen allemaal

'Misschien zit Erdogan er wel voor 100 procent achter'

voor de tv zitten. We hadden geen idee wat er precies gebeurde. We wilden het begrijpen, maar alles was heel onduidelijk.'

Had u toen ook al het idee dat er mogelijk iets niet klopte?

'Het was vaag. De premier zei dat een kleine groep in het leger een coup poging had gedaan. Maar we zagen geen coup plegers op televisie. Wel zagen we op televisie beelden van straaljagers die over Ankara en Istanbul vlogen en dat er soldaten op de brug waren. Het was heel bizar. Verdacht bijna. En toen opeens, om kwart over elf 's avonds, verscheen Erdogan op FaceTime.

Toen begrepen we dat dit niet goed af zou lopen met de coup, want hij was *in control*. De oudste man in onze groep, mijn buurman, zei toen: 'Dit is geen coup. Ik heb twee coups meegemaakt. Een echte coup is heel anders. Morgen start de echte coup.'

Had uw buurman gelijk?

'Hij triggerde mij. Ik was in Turkije op vakantie, maar je blijft journalist. Ik vond deze zogenaamde coup echt een belangrijk en interessant onderwerp, om dieper in te duiken. En die nacht begonnen de arrestaties al, zo lasen we de volgende morgen in de krant. En onder de

BEELD: JØRGEN LORENTZEN

gearresterden bevonden zich ook advocaten, verpleegsters, docenten, enzovoort, terwijl het een militaire coup was.

‘Mijn buurman had gelijk. De échte coup begon op 16 juli met de arrestaties, de zuiveringen en de heksenjacht tegen de aanhangers van de Gülenbeweging, die volgens Erdogan verantwoordelijk waren voor de coup.’

Wat weten we zeker over de coup? Zaten Fethullah Gülen en de Gülenisten inderdaad achter de coup? Erdogan zelf? Of misschien seculiere Kemalisten?

‘We weten zeker dat Erdogan en de top van zijn AKP minimaal vijf dagen van te voren wisten dat er een coup poging zou plaatsvinden. Dat laat ik ook zien in onze documentaire. Maar wie de coup heeft proberen te plegen, dat weten we nog niet. Het kunnen Gülenisten zijn, gefrustreerde Kemalistische officieren, een combinatie van die twee - of misschien Erdogan zelf.

‘Erdogan is sowieso voor 50 procent betrokken bij de coup, omdat hij ervan af wist. Maar misschien zit hij er wel voor 100 procent achter. Dat geloven veel mensen in de oppositie. Maar ik kan dit nog niet concluderen. Het blijft bij speculatie. Veel feiten zijn nog niet boven tafel gekomen. Wat gebeurde er precies in Marmaris, in het vakantieresort waar Erdogan verbleef? Waarom werd het parlement gebombardeerd? Zo zijn er nog meer losse eindjes.’

Kun je de coup vergelijken met de Rijksdagbrand van 1933? De Nederlandse communist Marinus van der Lubbe stak toen het Duitse parlamentsgebouw in brand. De nazi's grepen dit aan om communisten en andere tegenstanders op te sluiten en de democratische Weimarrepubliek te veranderen in een dictatuur.

‘Dat is inderdaad een hele goede vergelijking. Maar Adolf Hitler en de nazi's zaten achter de Rijksdagbrand. Zij hebben dit gepland om vervolgens hun heksenjacht tegen de oppositie te kunnen uitvoeren. We weten niet of Erdogan ook achter de coup van 15 juli zat. Maar hij heeft de mislukte staatsgreep wel met beide handen aangegrepen om de oppositie aan te pakken, politieke tegenstanders te vervolgen.

“Sociale genocide” is de correcte manier om te beschrijven wat er gebeurt in Turkije. Mensen worden maatschappelijk buitengesloten’

Marinus van der Lubbe is door de nazi's misbruikt. Bij de coup in Turkije waren veel kadetten betrokken. Zij wisten niet waar ze mee bezig waren, maar volgden gewoon orders.

‘Je moet bovendien kritisch kijken naar wie er zijn gearresteerd. En wanneer de arrestaties begonnen. De Gülenisten zaten volgens Erdogan achter de coup, maar na de coup werden er ook veel linkse politieke tegenstanders, Koerdische activisten, Kemalisten, enzovoort gearresteerd. Lijsten met daarop politieke tegenstanders die moesten worden gearresteerd waren al opgesteld voordat de coup begon. Dat vertelde de nationalistische Turkse politicus Dogu Perinçek mij ook in onze documentaire. En bovendien werden er mensen

ingevoerd, waardoor de uitvoerende macht - Erdogan dus - veel meer macht heeft ten opzichte van het parlement. Turkije is een dictatuur geworden.

‘Ten tweede zijn er, als gevolg van de gebeurtenissen van 15 juli, tienduizenden mensen in de gevangenis beland en zijn honderdduizenden mensen hun baan kwijt geraakt. Mensenrechtenactivist Huseyin Demirtas spreekt in dit verband over ‘sociale genocide’. Dit is volgens mij de correcte manier om te beschrijven wat er gebeurt in Turkije. Mensen worden maatschappelijk buitengesloten. Ze zijn hun baan kwijt, kunnen geen nieuwe baan meer krijgen, hebben geen inkomen, geen sociale zekerheid. In Turkije is er voor deze mensen geen toekomst meer.’

‘We weten zeker dat Erdogan en de top van zijn AKP minimaal vijf dagen van te voren wisten dat er een coup poging zou plaatsvinden.’

gearresteerd om één uur 's nachts, toen de coup nog niet voorbij was. De politie had al een arrestatiebevel op zak. Hoe kan dat zo snel?’

Wat zijn de belangrijkste gevolgen van de coup voor Turkije?

‘Ten eerste heeft Erdogan dankzij de mislukte coup zijn eigen machtspositie versterkt en regeert hij nog meer als een autocraat. Turkije heeft het presidentiële systeem

en waren de bilaterale betrekkingen heel slecht, maar dit is binnen enkele maanden volkomen omgebogen. Erdogan beweegt zich steeds verder af van het Westen en de NAVO. Rusland heeft zijn invloed in het Midden-Oosten enorm versterkt. Wat trouwens niet alleen door de coup komt maar ook door de Amerikaanse president Donald Trump, die vorig jaar besloot zich uit Syrië terug te trekken.’

Veel officieren die zijn ontslagen waren pro NAVO, zo blijkt uit A Gift from God. Zij waren geen Gülenisten.

‘Dat klopt. Er zijn ook veel mensen ontslagen die niets met de Gülenbeweging te maken hebben. Het doel van de zuiveringen was ook om het Turkse leger meer pro-Rusland te maken. Officieren die pro-NAVO waren zijn er daarom uitgewerkt.’

Maar Turkije is nog steeds lid van de NAVO.

‘Erdogan richt zich aan de ene kant op Rusland, maar wil het Westen niet helemaal afschrijven. Hij bevindt zich nu in een rare tussenpositie. Hij kan goed opschieten met Trump én met Poetin. Hij is een van de weinige leiders die dat kan. Maar het blijft koorddansen. Aanvankelijk waren Europa en de Arabische wereld heel positief over Erdogan, toen hij nog democraat was, maar dat is nu echt voorbij. Weinig landen vertrouwen hem nog.’

Is de alliantie met Rusland niet gevaarlijk voor Erdogan? Het Russische keizerrijk was in de achttiende en negentiende eeuw de erfvijand van het Ottomaanse Rijk en wierp zich op als de beschermer van oosterse christenen. Moet Erdogan niet uitkijken?

‘Het Russische Rijk en het Ottomaanse Rijk waren vroeger inderdaad vijanden, maar we leven nu in andere tijden. Rusland heeft bondgenoten nodig. Aan de ene kant om tegenover China een sterk evenwicht te bieden, aan de andere kant tegenover de NAVO. Turkije is een sterke bondgenoot voor Rusland, die de positie van Rusland in het Midden-Oosten enorm kan versterken. Bovendien kan de Russische vloot via de Bosporus en de

Turkije is meer in het Russische kamp terecht gekomen, laat u zien in de documentaire. Zou je kunnen zeggen dat de Russische president Vladimir Poetin de grote winnaar van de coup is?

‘Nou, de grote winnaar is Erdogan zelf. Maar inderdaad, Poetin heeft ook gewonnen. Turkije heeft nu sterke banden met Rusland. In december 2015 schoot het Turkse leger een Russische straaljager neer

Dardanellen de Middellandse Zee opvaren. Turkije is van groot strategisch belang. Je moet ook kijken naar ideologie. Poetin en Erdogan zijn allebei nationalist, die hun land weer sterk willen maken. En ze zijn allebei autoritair. Tussen beide leiders bestaat een sterke ideologische verwantschap. Dat is belangrijker dan de historische vijandschap uit het verleden.'

Maar in Libië staan Rusland en Turkije toch tegenover elkaar? Rusland steunt maarschalk Haftar, terwijl Turkije de regering in Tripoli steunt.

'Dat moet je niet groter maken dan dat het is. In Libië wisselen veel landen snel van partij. Als Erdogan de winnende partij blijkt tegen Haftar, dan zullen de Russen Erdogan steunen.'

In uw documentaire zitten twee interessante figuren die vermoedelijk een belangrijke rol hebben gespeeld tijdens de coup: de extreemrechtse Russische politicus Alexander Dugin en seculiere Turkse politicus Dogu Perincek. Zijn zij verantwoordelijk voor de pro-Russische koers die Turkije is ingeslagen na de coup?

'Om met Perincek te beginnen, dat is echt een hele interessante man. Hij is leider van de kleine seculier-nationalistische Patriottische Partij. In het Turkse politieke landschap stelt deze partij weinig voor, maar er zijn allemaal topofficiëren bij de Patriottische Partij betrokken. Op die manier is de partij wel invloedrijk. Daarnaast heeft Perincek veel connecties met Rusland en China. Hij is cruciaal voor de Turkse onderhandelingen met Rusland en China - helemaal in december 2015, toen Turkije de Russische straaljager had neergeschoten. De Turkse premier is door Perincek gewaarschuwd over de coup.'

En wat was de rol van Dugin? Hij was ook in Turkije, toen de coup plaatsvond.

'Dugin wist inderdaad van de coup, net als Perincek. Hij vertrok twee uur voor de coup uit Ankara. Dugin en Perincek hebben allebei een rol gespeeld in de gebeurtenissen van 15 juli, maar hun precieze rol is heel lastig om te bepalen. We heb-

ben hierover nu veel te weinig informatie. Dit zal in de toekomst hopelijk duidelijker worden.'

Volgens de Turkse journalist Yavuz Baydar is Erdogan nu bezig met een nieuwe zuivering in het leger, en zet hij de zogeheten

Oud-president Abdullah Gül, ex-vicepremier Ali Babacan, voormalig premier Ahmet Davutoglu: ze zijn allemaal vertrokken. Als zijn bondgenoten te invloedrijk worden, te sterk, dan gaat Erdogan op zoek naar nieuwe mensen. Sommige 'Euraziaten' dachten mis-

2023 zijn er weer presidentsverkiezingen. Als de positie van Erdogan bedreigd wordt, dan verandert hij de wet om aan de macht te blijven. Veel mensen vestigden vorig jaar hun hoop op Ekrem Imamoglu, die de burgemeestersverkiezingen in Istanbul won. Maar Erdogan heeft

PERINCEK EN DUGIN (BEELD: WIKIMEDIA COMMONS)

'Het doel van de zuiveringen was ook om het Turkse leger meer pro-Rusland te maken'

'Euraziaten' generaals en admiraals die pro-Rusland zijn aan de kant. Waarom doet hij dit? Vormen deze 'Euraziaten' een gevaar voor Erdogan?

'Hiervoor is een reden. Hij wordt bang van ze. Ze krijgen te veel invloed. Hij voelt zich bedreigd. Erdogan voelde zich eerder bedreigd door de Gülenisten. Ik was verrast toen hij de Gülenisten als bondgenoten liet vallen. Maar hij doet dit wel vaker. Niemand van de originele AKP-top is er nog,

schien dat ze de baas waren, omdat dankzij hen Turkije een pro-Russische koers is gaan varen. Maar Erdogan vindt dat alleen hij de baas kan zijn.'

Maar blijft Erdogan ook de baas?

'Ja, daar ben ik van overtuigd. Kijk naar Rusland. Poetin heeft net de wet veranderd, zodat hij tot 2036 aan de macht kan blijven. Andere dictators willen dit ook. Erdogan heeft de wet veranderd en het presidentieel systeem ingevoerd. In

de macht van Istanbul enorm uitgediept, zodat er geen dreiging van Imamoglu kan uitgaan. Erdogan is een hele goede machiavellist, die het spelletje van verdeel en heers heel handig speelt. Ik kan de toekomst natuurlijk niet voorspellen, maar ik schat in dat hij nog heel lang aan de macht zal blijven. Hij is heel goed in afleidingsmanoeuvres: de oorlog in Syrië, de oorlog in Libië, een nieuwe vluchtelingencrisis, het plan om van de Hagia Sophia weer een moskee te maken.'

Waarom komt Erdogan met zulke afleidingsmanoeuvres? Waar is hij bang voor?

'Erdogan vreest dat het volk zich tegen hem keert als gevolg van de economische crisis, dat iedereen massaal de straat opgaat. Dat is zijn grootste angst. Zo is Hosni Mubarak in Egypte ten val gekomen. Vandaar dat Erdogan probeert met allerlei kunstgrepen de aandacht van de mensen af te leiden.' ●

Marokko worstelt met aanhoudend racisme: ‘Marokkanen zijn in ontkenning’

DE MARKT IN MARRAKECH (BEELD: FLICKR)

De dood van de Amerikaan George Floyd leidde eind mei tot een golf aan protesten tegen politiegeweld en racisme. Mensen over de hele wereld gingen de straat op, maar niet in Marokko. En dat is niet omdat daar geen racisme is.

● KAJA BOUMAN

Mohamed Brahimi groeide op in de Marokkaanse stad Casablanca. 31 jaar geleden verhuisde hij naar Amerika, waar hij nu als hoogleraar werkt aan de Worcester State University in Massachusetts. Toen hij een aantal jaren na zijn verhuizing

naar de Verenigde Staten met een witte vrouw wilde trouwen, vonden zijn Marokkaanse ouders dat geen enkel probleem. ‘Maar als het een zwarte vrouw was geweest, dan was hun reactie wel anders geweest’, zegt Brahimi.

De dood van Floyd maakte wereldwijd een grote indruk. Ook in Nederlandse steden als Amsterdam, Rotterdam en Utrecht protes-

teerden mensen tegen racisme. Dat soortgelijke protesten in Marokko uitbleven, kan gedeeltelijk komen door de corona-uitbraak, maar Brahimi denkt dat ook zonder pandemie de reactie binnen Marokko niet groot was geweest. ‘Er is racisme in Marokko, maar we hebben het er niet over.’

Brahimi vertelt verder over zijn huwelijk: ‘Marokkanen willen geen

interraciaal huwelijken. Ze zeggen dan: ‘We willen dat onze mannen met onze vrouwen trouwen, maar we hebben verder niets tegen zwarte mensen. Ik wil gewoon niet dat onze kinderen met cultuurverschillen opgroeien.’ Maar wat ze eigenlijk bedoelen, is dat ze geen zwarte kinderen en kleinkinderen willen, want een Marokkaanse man en een Amerikaanse, witte vrouw

hebben natuurlijk ook cultuurverschillen. Dus het gaat niet over cultuur, het gaat over huidskleur.'

Verenigde Staten vs. Marokko

Volgens Brahimi is de meerderheid van de Marokkanen in ontkenning: 'Ze doen alsof discriminatie in Marokko niet bestaat.' De hoogleraar legt uit dat de Marokkaanse geschiedenis anders is dan die van de Verenigde Staten. Zo had Marokko nooit gesegregeerde scholen, restaurants of bussen. 'Maar dat betekent niet dat Marokko een racisme-vrije staat heeft gecreëerd.'

Een deel van de ontkenning komt door het geloof, vertelt hij. 'De islam is heel duidelijk over racisme: er is geen verschil tussen wit, zwart, rood of geel. De mensen die het dichtst bij God staan, zijn de mensen die goed doen, niet degenen die wit of zwart zijn. Marokkanen denken daarom dat ze absoluut niet racistisch zijn, omdat ze moslim zijn.'

Maar in de praktijk gaat het anders. Brahimi schrok toen hij erachter kwam dat komieken op nationale platformen zwarte mensen belachelijk maken, vooral migranten uit sub-Sahara Afrika zijn daar het slachtoffer van. 'Marokkaanse komieken demoniseren zo een hele groep mensen', zegt Brahimi.

Ook kent Marokko geen beleidsmaatregelen, zoals in de Verenigde Staten *affirmative action* bestaat en positieve discriminatie in Nederland, waarbij actief wordt gestreefd naar diversiteit onder bijvoorbeeld werknemers en studenten. Brahimi: 'Marokko doet niets om dit probleem aan te pakken of te verkleinen.'

Migranten uit sub Sahara Afrika

In Marokko kun je spreken van verschillende groepen donkere inwoners. In het zuiden van Marokko heb je bijvoorbeeld de Haratin, een inheemse bevolkingsgroep waarvan de meerderheid in Mauritanië (ten zuiden van Marokko) woont. Ook zijn de Marokkanen uit het Saharagebied vaak donkerder dan de Marokkanen die bijvoorbeeld in het noorden van het land wonen. Als laatste heb je nog de migranten uit sub-Sahara Afrika. Zij vormen

volgens Brahimi hun eigen categorie en worden het zwaarst gediscrimineerd.

'Migranten uit sub-Sahara Afrika worden behandeld als derderangs inwoners. Net als de racisten in Amerika en Europa, zeggen ook Marokkanen: 'De migranten komen onze banen afpakken.'

Naar schatting wonen ongeveer 700.000 sub-Sahara-Afrikanen in Marokko. De migranten komen uit landen als Mali, Ivoorkust en Senegal en zijn vaak gevlucht vanwege geweld of slechte economische omstandigheden. Vaak wordt Marokko gezien als een tijdelijke verblijfplaats en hopen de vluchtelingen op een later moment door te kunnen reizen naar Europa.

De Nederlander Wouter IJzerman woonde zes maanden in Marokko en deed daar onderzoek naar de sub-Sahara Afrikaanse migranten. Voor zijn onderzoek en artikelen voor de Engelstalige nieuwswebsite *Morocco World News* sprak hij met twintig migran-

ten een vrouw uit Kameroen die drie kinderen had achtergelaten. Een tijd lang verkoos ze het bestaan van prostituee boven dat van huiselijk werker. Ze kon het niet verdragen om gekoeioneerd en gepest te worden door de Marokkaanse vrouwen en kinderen.'

Ook buiten het werk om worden de migranten vaak onheus bejegend en gediscrimineerd. Een van de grootste problemen is volgens IJzerman het opdrijven van de prijzen. 'Migranten kunnen al heel lang in een bepaalde wijk wonen, maar toch worden er voor hen hogere prijzen gehanteerd op de markt of in winkels. Marokkanen denken gewoon: jij hoort hier niet.'

Een ander groot probleem is het huren van woningen. Tijdens zijn onderzoek ontdekte IJzerman dat het heel normaal is voor huisbazen om te zeggen dat zij niet aan 'Afrikanen' verhuren. Het is daarom moeilijk voor de vluchtelingen om huurcontracten te krijgen en te behouden. Daarnaast krijgen de

'Er is racisme in Marokko, maar we hebben het er niet over'

'Er is een stilzwijgend superioriteitsdenken onder Marokkanen, diep verankerd in het dagelijks leven'

ten. 'Eigenlijk heeft iedereen dezelfde ervaring: er wordt niet naar hen omgekeken. Er is een stilzwijgend superioriteitsdenken onder Marokkanen en dat is diep verankerd in het dagelijks leven.'

Veel van de migranten werken als prostituee, schoonmaker of ze bedelen op straat. Een betere baan kunnen zij vaak niet krijgen, een verblijfsvergunning evenmin. 'Ik sprak

migrantten vaak te maken met geweld, zegt IJzerman.

'Veel van de migranten waren verbaasd over hoe slecht ze worden behandeld. Sommige migranten zijn moslims, maar ze krijgen meer steun van christelijke organisaties dan van de islamitische Marokkanen. Dat toont wel aan hoe diep racisme in deze maatschappij is verankerd.'

'Mijn naam is niet zwarte'

Zes jaar geleden ontstond door de slechte behandeling van migranten in Marokko een beweging die zich uitsprak tegen racisme. Onder de titel 'Massmytich Azzi' ('Mijn naam is niet zwarte' in het Marokkaans-Arabisch) startte de beweging een campagne op sociale media, er werden foto's en banners verspreid en T-shirts gemaakt.

'Deze groep verdient absoluut waardering. Ze hebben een campagne gevormd en zich uitgesproken tegen de huidige situatie', zegt hoogleraar Brahimi. 'Toch was het geen significante beweging, zeker als je het vergelijkt met een beweging als Black Lives Matter, die wereldwijd invloed heeft gehad.'

Volgens Brahimi bemoeilijkt de Marokkaanse overheid het vormen van een solide protestgroep. Het is daarom niet gek dat ook de 'Massmytich Azzi'-beweging uiteindelijk ophield te bestaan. 'Je kunt als organisatie alleen geld krijgen van de overheid als je informatie verspreidt die voor haar gunstig is. Dus een actiegroep als deze krijgt geen subsidie en moet gedragen worden op de schouders van mensen die simpelweg iets goeds willen doen, maar dat blijkt vaak niet genoeg te zijn. Ze maken even geluid, dan gaat het licht uit en verdwijnen ze van het toneel.'

Brahimi verwacht in de nabije toekomst dan ook geen protestbeweging of systematische verandering binnen de overheid op het gebied van discriminatie. 'Binnen de regering is geen aandacht voor dit onderwerp. Zodra je erover begint, zeggen anderen: 'Maar hoe zit het met de Marokkanen zelf? Die hebben het ook niet goed.' Daar hebben ze natuurlijk wel een punt, want veel jonge Marokkanen proberen het land te verlaten en sterven soms zelfs in de zee onderweg naar Spanje. Toch hebben racisme en economische tegenslagen niets met elkaar te maken. Het is een excuus om racistisch te zijn.'

IJzerman sluit zich daarbij aan: 'De migranten kunnen niet zelf voor hun rechten opkomen, omdat ze vaak illegaal in Marokko zijn. Marokkanen zullen hen niet verdedigen en maken juist steeds opnieuw duidelijk dat ze 'hun plek moeten kennen' en de slechte omstandigheden moeten accepteren.' ●

Interview.

‘Ons islamdebat gaat niet over de islam, maar over Nederland’

Hoewel hij optimistisch is over de toekomst is professor Maurits Berger, jurist en arabist, ontevreden over het huidige islamdebat in ons land. Met zijn boek *De halalborrel* wil hij nuance aanbrengen: ‘Het gaat niet over de islam, het gaat over Nederland.’

● KAJA BOUMAN

Berger geeft al jaren lezingen en cursussen over de islam aan ambtenaren, militairen en studenten. Hij stelt hen dan altijd drie vragen: Wat wil je weten over de islam? Waar maak je je zorgen over? En waar kom jij in het dagelijks leven moslims tegen?

Bij witte Nederlanders kwam Berger altijd dezelfde antwoorden tegen. Iedereen wil weten hoe het zit met geweld, tolerantie, de positie van de vrouw, en de dwang om de islam te verspreiden. Iedereen maakt zich zorgen over polarisatie. Maar behalve een collega hier en daar, komt bijna niemand moslims tegen in het dagelijks leven, afgezien van een enkele collega op werk. ‘Waar komen die vragen en ideeën dan vandaan?’, vroeg Berger zich af.

In mei kwam zijn boek *De halalborrel* uit, waarmee de hoogleraar de islamdiscussie in Nederland tegen het licht houdt. Het is een persoonlijk boek, waarin hij

‘De manier waarop in Nederland wordt gesproken over moslims is alsof het over vreemdelingen gaat’

niet alleen de Nederlandse moslimgemeenschap blootlegt, maar ook zijn eigen Nederlands-zijn, zonder hier een wij-zij-verhaal van te maken.

Berger begon in 2014 aan het boek. De hoogleraar nam in dat jaar deel aan een crisisonderzoek met ministers en inlichtingendiensten over geradicaliseerde moslimjongeren en Syriëgangers. De Nederlandse overheid was op zoek naar antwoorden. Wat bewoog Syriëgangers? Hoe konden ze worden

tegengehouden? En wat moet de wetgeving ermee?

Goede vragen, dacht Berger. Totdat hij zich realiseerde dat tien jaar eerder, naar aanleiding van de moord op Theo van Gogh, dezelfde vragen in eenzelfde soort crisisonderzoek waren gesteld. ‘Hebben we dan niets geleerd? Waarom is er niets veranderd? Waar liggen onze blinde vlekken?’

Om antwoorden te vinden richtte Berger samen met studenten ‘denktanks’ op. Hij legde hen ver-

schillende vragen over de islam in Nederland voor. Deze vragen - en antwoorden - resulteerden uiteindelijk in het boek *De halalborrel*.

Waar liggen volgens u de ‘blinde vlekken’ van Nederlanders?

‘Het antwoord ligt in de typisch Nederlandse manier van doen. Bij islamvraagstukken gaat het eigenlijk niet over de islam, maar over Nederland. De islam is slechts de aanleiding. Het was daarom moeilijker om te schrijven, want ineens realiseerde ik mij: dit gaat over mijzelf. Ik ben geen vreemdeling die rondkijkt en opschrijft wat hij ziet. Maar de manier waarop in Nederland wordt gesproken over moslims is alsof het over vreemdelingen gaat, terwijl het over Nederlanders gaat. En ik bedoel dat helemaal niet principieel van: ‘Hé, het zijn Nederlanders!’ Maar kijk naar hun manier van doen en laten, hun manier van denken. Dan zijn moslims net zo Nederlands als jij en ik. Maar dat we zoveel op elkaar lijken hebben we niet door. En zij ook niet.’

Waarom gaat het volgens witte Nederlanders dan over 'de ander'?

'Het gaat om andere geuren en kleuren. We horen al twintig, dertig jaar dat de islam iets van buiten is. Daarom beschouwen we de islam als iets 'vreemds'. Maar ik ben er achter gekomen dat niet de islam het probleem is, maar religie. We weten in Nederland niet goed hoe we om moeten gaan met religie. Gereformeerde christenen of orthodoxe joden worden door de seculiere meerderheid nauwelijks gezien, simpelweg omdat zij geïsoleerd wonen. Maar moslims wonen midden in de seculiere Randstad, dus die confrontatie is er constant. We doen nu alsof dat iets nieuws is, maar Nederlanders reageren met dezelfde handelingsverlegenheid op orthodoxe joden en christenen.'

Is die reactie uniek aan Nederland?

'Wat vooral typisch Nederlands is, is de manier hoe wij hierover spreken. Die is heel anders dan in bijvoorbeeld België en Frankrijk, omdat wij alles in debatvorm doen. Het probleem daarmee is dat bij debatten alles altijd zwart-wit is. Er zijn winnaars en verliezers. Het is kort, heftig en een ontzettend leuke manier om gedachten uit te wisselen, maar we hebben de illusie dat dit ook een manier is om informatie over te dragen. Dat is het dus niet. Dat is fascinerend, en het is heel erg Nederlands.'

U heeft het in het boek nauwelijks over radicalisering. Waarom niet?

'Het is zo jammer dat het bij de islam vooral over radicalisering gaat, vind ik. Ja, radicalisering is een probleem en het is goed dat daar aandacht voor is, maar de rest van het verhaal komt dan totaal niet meer aan bod. Ik merk dat moslims daar nukkig van worden. Zij denken: 'Weet je, het gaat ook niet meer over ons.' Ik wilde mij daarom richten op een andere groep, die ik heel belangrijk voor Nederland vind. Ik dacht: 'Laat die jongelui eens aan het woord, in plaats van al die witte kerels van middelbare leeftijd, die altijd het woord voeren.' Het is tijd voor nieuw bloed. Dus ik heb een selectie gemaakt van leuke, slimme, gekke mensen, hen bij elkaar gezet en vragen gesteld.'

'We horen al twintig, dertig jaar dat de islam iets van buiten is. Daarom beschouwen we de islam als iets 'vreemds'

Was u dan niet bang dat uzelf ook als zo'n 'witte kerel van middelbare leeftijd' werd gezien?

'Ja natuurlijk, maar ik heb tegen mijn studenten heel nadrukkelijk gezegd: 'Ik ben benieuwd wat jullie vinden en heb ook heel vaak mijn mond gehouden.' Dan keken ze mij aan: 'Maar meneer, wat vindt u?' En dan zei ik: 'Nee, ik wil weten wat jullie vinden.'

Is het boek ook voor die jongere generatie bedoeld?

'Tja, dan kom je bij een uitgever die een doelgroep wil hebben. Dan moet je dat invullen op een formulier, en toen moest ik zeggen: 'Ja, sorry, het is voor iedereen.' Dat mag eigenlijk niet, maar het is wel echt zo. Neem bijvoorbeeld de Black Lives Matter-discussie. Het boek is ook heel relevant voor dit debat. Volgens sommige mensen gaat het bij Black Lives Matter uitsluitend om mensen van kleur, maar het gaat ook over witte mensen. Hetzelfde gebeurt bij religie. Dat gaat eigenlijk iedereen aan.'

Hoe zit het met de integratie van moslims in Nederland? Is die goed gelukt?

'Er is een verschuiving in het denken over integratie. Het begon met een politiek-juridisch verhaal. Doe je mee op sociaaleconomisch gebied? Spreek je de taal? Dan ben je goed geïntegreerd. Maar het integratiedebat is inmiddels van perspectief verschoven. Integratie moet nu cultureel zijn en cultureel wordt vermengd met veiligheid. En dan bedoel ik niet bommen en granaten, maar veiligheid als: 'Voel ik mij als witte Nederlander wel op mijn gemak?' Als er iemand in een boerka rondloopt, voel ik me dan nog wel veilig? Als ik in een buurt kom met allerlei kleurtjes en geurtjes, voel ik mij daar dan nog wel thuis? Dat is de discussie van nu.'

'Het lijkt alsof de multiculturele samenleving mislukt is, omdat we ons niet goed voelen. Deze vlieger gaat ook op voor moslims: zij voelen zich nu ook bedreigd in wie zij zijn. Maar de maatstaf is toch die van de witte meerderheid. Ik kan mij voorstellen dat dit voor moslims heel frustrerend is. Ze zijn hartstikke Nederlands, maar je kunt je achternaam niet veranderen in Jansen en je kunt jezelf niet wit maken. Wat kun je dan nog doen?'

Maar op de lange termijn gaat het goedkomen, want ik zie hoe Nederlands iedereen is. Alleen is er nu wel een soort protest onder de witte Nederlandse meerderheid, omdat die voor het eerst wordt geconfronteerd met de eigen vanzelfsprekendheden. Waarom groeten we elkaar zo en niet anders? Waarom hebben we vrij met Pinksteren, terwijl iedereen alleen maar naar Pinkpop gaat en niemand de uitstorting van de Heilige Geest herdenkt? Het is confronterend en mensen raken er ontregeld van.'

Bent u zelf ook geconfronteerd met zaken waar u eerder nooit echt bij stilstond?

'Absoluut. Neem Zwarte Piet. Ik ben sinterklaas-salafist, ik ben *hardcore*. Maar nu denk ik: 'Inderdaad, er klopt helemaal niets van zwarte piet.' Toch moest ik hierop wel geattendeerd worden.'

Maar zijn er ook Nederlandse normen en waarden, gewoontes en tradities die juist overeenkomen met de islamitische?

'Als het gaat om zaken als rechtvaardigheid, duurzaamheid, enzovoort, dan is iedereen het met elkaar eens. Wat wel een verschil is, is dat gelovige moslims daar vanuit de islam over nadenken. Ik snap die behoefte, maar het is onmogelijk om vanuit een zuivere islam ergens over na te denken. De omgeving speelt namelijk altijd een rol. Dat is ayatollah Khomeini niet gelukt, dat is ISIS niet gelukt.

'Khomeini stichtte in 1979 in Iran een islamitische staat. Dat was volgens hem volgens de zuivere islam, terwijl er in de tijd van het ontstaan van de islam helemaal geen staten bestonden. Het concept staat bestaat ook niet in de islamitische theologie. Bij ISIS zie je dat zij werken vanuit Syrische en Irakese ideeën. De omgeving heeft dus altijd invloed. Dus als je bent opgegroeid in Nederland, is dit wat je hebt meegekregen. Of je het er nou mee eens of niet, dit is je referentiekader.'

Botst dat Nederlandse referentiekader met de islam?

'De grote botsing voor moslims met Nederland is vooral dat de omgeving hun eigenheid niet waardeert en accepteert. Moslims besluiten dat ze zich zus willen kle-

BEELD: YOUTUBE

'Mensen raken in hun wiek geschoten als een moslima geen dankbaarheid toont, maar ook gewoon een botte Hollander is'

den en zo willen gedragen. Of ze dit doen vanuit een islamitische overtuiging of vanuit hun cultuur maakt niet uit, maar dit schuurt met de waarden van de seculiere, witte meerderheid. Maar juist daarom ben ik positief, want het botst niet van binnen. Het gaat niet om de kernwaarden. Het botst bij de ander. We moeten in Nederland met z'n allen door de wasstraat van aanpassen aan elkaar, maar van binnen zit het grotendeels goed. Natuurlijk zitten er bij de moslims ook mafketels tussen, maar toen ik studeerde waren er ook mafketels.'

U wordt door uw critici regelmatig 'islam lover' of 'moslimknuffelaar' genoemd. Wat doet die kritiek met u?

'Ik heb geen dikke huid, dus ik heb moeite met die kritiek. Ik ontloop die kritiek daarom en zit dus ook nadrukkelijk niet op sociale media, maar ik voel wel een drang en bijna een verantwoordelijkheid om nuance aan te brengen en dit verhaal naar buiten te brengen. Ik wil zeggen: 'Jongens, er zijn andere manieren van kijken, en er zijn heel veel moslims in Nederland die zich inzetten, die hun weg zoeken.'

Maar alle klappen die vallen als ik dat zeg, daar heb ik moeite mee. Mensen willen dat je zegt of je voor of tegen iets bent, maar ik ben zoveel. Ik weet toevallig veel over de islam, maar dit verhaal gaat over Nederland.'

Welk gesprek in de afgelopen jaren is u het meest bijgebleven?

'Een gesprek met studente Hanan, over haar vader en dankbaarheid. Dat gesprek was voor mij een totale *eye-opener*. Hanan vertelde dat haar vader enorm dankbaar is dat hij in Nederland is en ook geen moeite heeft om dat te laten zien. Hij kreeg kansen en die greep hij met beide handen aan. Maar zijn dochter is gewoon Nederlands en zij zegt: 'Nou, er is ook van alles wat niet klopt aan Nederland.' Haar vader zegt dan: 'Wees eens dankbaar', maar zij denkt: 'Hoezo?' Alleen omdat zij moslim is met een migratieachtergrond verwacht de samenleving van haar dat ze dankbaar is, maar zij ziet zichzelf als onderdeel van die samenleving. Ze vindt dus niet dat zij dankbaarder moet zijn dan witte Nederlanders. Mensen raken in hun wiek geschoten als een moslima geen dankbaarheid toont, maar ook gewoon een botte Hollander is. Maar hoe vaak denk je als witte Nederlander na over of je dankbaar bent voor Nederland of dankbaar voor het leven? Mijn gesprek met haar duurde nog geen vijf minuten, maar heeft echt een paar blinde vlekken ingevuld.'

Wat zijn uw vervolgplannen?

'Met dit boek hoop ik een hoofdstuk af te kunnen sluiten. Ik heb lang gekeken naar hoe het nu is, maar ik wil nu juist vooruit kijken naar de toekomst. Ik wil islamitische promovendi werven en hen de vraag voorleggen: 'Wat vinden jullie echt belangrijk voor jullie toekomst in Europa? Wat zijn de zaken waar je vanuit de islam over na zou moeten denken?' Ik wil dat zij onderzoek doen, niet ik, want er moet een nieuwe generatie moslimdenkers komen. Het is ook vreemd dat er zo'n witte, niet-islamitische man op een leerstoel in Leiden zit en vragen over de islam loopt te beantwoorden. Dus ik ben eigenlijk de poten van mijn eigen stoel aan het doorzagen. Het is hoog tijd dat iemand anders op mijn leerstoel komt zitten.' •

Islamotopia: de islamitische

VROUWELIJKE KOERDISCHE STRIJDEERS IN NOORD-SYRIË (BEELD: YOUTUBE)

Het utopisme van radicale moslims heeft betrekkelijk veel weg van het communistische denken, betoogt filosoof Michiel Leezenberg. 'De leninistische achtergrond van hedendaagse islamisten wordt nog steeds onvoldoende onderkend.'

● EWOUT KLEI

Utopisch denken is terug van nooit weg geweest. Linkse tieners op TikTok prijzen 'Daddy Marx' (Karl Marx) de hemel in en willen het communisme terug. Publicist Rutger Bregman gelooft dat de meeste mensen deugen en pleitte jarenlang voor de invoering van een basisinkomen. Intersectionele

feministen willen een inclusieve samenleving die racisme- en seksisme-vrij is. Zwarte activisten krijgen warme gevoelens van het fictieve koninkrijk Wakanda uit de film *Black Panther*, een hypermoderne heilstaat in donker Afrika.

Maar hoe zit het eigenlijk met utopisch denken in de islam? Welke pogingen om een islamitische utopie te stichten zijn er ondernomen? En hoe moeten we

het utopisme van terreurorganisaties als ISIS en Al Qaida duiden? *De Kanttekening* ging hierover in gesprek met filosoof Michiel Leezenberg, die niet-westerse wijsbegeerte en wetenschapsfilosofie doceert aan de Universiteit van Amsterdam.

Is utopisch denken in de islam vooral op het verleden gericht de tijd van de profet of op de

toekomst, reactionair of revolutionair?

'Als je deze vraag echt goed wil beantwoorden, dan heb je een hoop tijd en ruimte nodig. Maar ik zal proberen het kort samen te vatten. Er is een belangrijk verschil tussen denkers van vroeger en die van nu. Islamitische denkers over politiek waren vroeger met name juristen, theologen en filosofen.

'Eén belangrijke denker in dit

heilstaat

verband is de theoloog Ibn Taymiyyah (1263-1328, red.). Hij stelde zich de belangrijke vraag hoe de *oemma* of moslimgemeenschap überhaupt kon blijven voortbestaan, zonder kalief. In 1258 was Bagdad geplunderd door de Mongoolse horden, die ook de kalief vermoord hadden. Ibn Taymiyyah vroeg zich af of de islam wel kan blijven bestaan, in deze situatie. Hij vond van wel. Hij vatte het ambt van de kalief op als een historisch verschijnsel, niet als een theologisch dogma. Ook zonder kalief kunnen moslims de sharia gehoorzamen. Deze gedachte was utopisch, want voor die tijd hadden moslims hierover nooit nagedacht; ze lieten de politiek over aan de discretie van de heersers. Een puur op de sharia gebaseerde staat bestond niet.'

Maar hadden de ulema islamitische geleerden dan geen macht?

'De islamitische geleerden hielden

zich niet met staatszaken bezig, maar met erfrecht, overspel, dat soort zaken. Ze hielden zich niet echt met politiek bezig. Ze mochten adviseren, maar hun advies kon door de kalief ook in de wind worden geslagen. Bij Ibn Taymiyyah nam de islamitische wet, de sharia, de plaats in van de heerser. Deze gedachte was heel radicaal. Ibn Taymiyyah was zijn tijd ver vooruit. Pas in de negentiende en twintigste eeuw kreeg hij serieus volgelingen.'

Was Ibn Taymiyyah de eerste utopische denker in de islamitische wereld?

'Nee, dat was Aboe Nasr al-Farabi (870-950, red.), die het boek *Al-Madina al-Fadila - De deugdzame stad* - schreef. Deels is dat een Arabisch-islamitische bewerking van Plato's *Politeia - De staat*. Al-Farabi wil net als Plato een rechtvaardige samenleving, individuele vrijheid is hieraan ondergeschikt. Plato's idee van de verlichte

monarch, de filosoof-koning, combineert Al-Farabi met de idee van de geopenbaarde wet. Die staat moet worden geleid door een heerser die koning, filosoof en profeet is.'

Profeet? Dat kan toch niet in de islam, waar Mohammed de laatste profeet is?

'Bij hem betekent 'profeet' vooral 'wetgever'. Het interessante is: de naam van Mohammed komt niet in Al-Farabi's boek voor. De Koran ook niet. Al-Farabi is een soort Spinoza, maar dan nog radicaler. In de *Tractatus theologico-politicus* zegt Spinoza dat iedereen zich aan de religieuze wetten moet houden, want dat is goed voor het algemeen belang. Al-Farabi zegt echter dat zulke wetten er slechts zijn voor de gewone mensen, niet voor de filosofen. Hij ontkent ook dat er één specifieke religie nodig is voor de deugdzame stad, laat staan dat de islam die religie zou zijn. De rede is bij hem belangrijker dan geopen-

'Bij Ibn Taymiyyah nam de sharia de plaats in van de heerser. Deze gedachte was heel radicaal. Ibn Taymiyyah was zijn tijd ver vooruit'

AL-FARABI OP EEN BANKBIJLET UIT KAZACHSTAN (BEELD: WIKIMEDIA COMMONS)

baarde religie. Hij is dus radicaler.

‘Samengevat: Ibn Taymiyyah dacht op een theologische manier na over de utopie. Bij hem draaide het om de islamitische wet, niet om de kalief. Bij Al-Farabi gaat het om een filosofische kijk op de utopie. Net als Plato is hij elitair, de rede verkiest hij boven geopenbaarde religie. Die laatste is er voor het volk, de geletterde elite doet aan filosofie. Net als Spinoza was Al-Farabi sceptisch over de massa. De meeste mensen waren volgens hem te dom, te irrationeel, om een op filosofie gebaseerde utopie te realiseren.’

Er is veel ontevredenheid in de hedendaagse islamitische wereld over corrupte regimes, ongelijkheid en onrechtvaardigheid. Is utopisch denken juist in deze tijd niet populair?

‘Dat klopt. In de moderne islamitische wereld zijn nieuwe vormen van utopisch denken ontstaan. Deze denkers zeggen terug te willen naar vroeger, maar je moet door die retoriek heen prikken. Ze zijn juist heel modern.’

Doelt u op de radicale Egyptische ideoloog Said Qutb (1906-1966, red.), de godfather van het moderne moslimfundamentalisme?

‘Ja, onder meer. Qutb zegt dat hij naar de zuivere oorspronkelijke islam terug wil, maar is erg beïnvloed door het marxisme-leninisme. Revolutionair politiek geweld neemt een belangrijke plek in in zijn doctrine. Dat is nieuw en is volledig afwezig bij de klassieke islamitische auteurs. Politiek geweld was er altijd. Maar het werd nooit gerechtvaardigd op theologische of juridische gronden. Heerschappij rechtvaardigt zichzelf, was het oude idee. De islamitische vorst was een strenge vader, die zijn vechtende kinderen uit elkaar probeerde te houden. Bij klassieke islamitische auteurs gaat het erom maatschappelijke conflicten te voorkomen. Er is een grote angst voor *fitna* - verdeeldheid. Liever zestig jaar tirannie dan een dag zonder heerser, stelde Ibn Taymiyyah nog.’

Qutb was duidelijk niet klassiek.

‘Inderdaad. Hij vond dat je in naam van islamitische idealen de heerser

‘Je kunt niet een boekhandel binnenlopen en vragen: ‘Geef mij het islamitische wetboek van de sharia’

en de staat mag bestrijden. Die revolutionaire gedachte is deels anarchistisch, deels marxistisch-leninistisch. Qutb's boek *Mijlpalen*, dat voor radicale moslims grote betekenis heeft, is zichtbaar geënt op Lenins pamflet ‘Wat te doen?’ uit 1902. Net als Lenin gelooft Qutb in de kracht van de revolutionaire voorhoede, die geweld gebruiken moet om succes te boeken. De rest volgt daarna vanzelf. Bij Qutb bestaat die revolutionaire voorhoede uit een kleine groep ware moslims, die elk compromis met bestaande heersers afwijst. Je kunt volgens hem geen dialoog met de staat aangaan. Volgens Qutb is elke vorm van menselijke heerschappij fout: alleen God is soeverein.

‘Hoewel hij dit theologisch verpakt, is zijn filosofie heel revolutionair. Die leninistische achtergrond van hedendaagse islamisten wordt echter nog steeds onvoldoende onderkend. Ik merkte dat zelf toen ik voor het eerst in Noord-Irak was voor veldonderzoek. Ik sprak daar ook met islamisten die zeiden dat hun partij een politiebureau en een centraal comité had. Ze waren natuurlijk geen communisten, maar hadden wel een overduidelijk leninistische partijstructuur. Ze geloofden echt dat je met een voorhoedepartij de maatschappij veranderen kan.’

En hoe zit het met ayatollah Khomeini? Zijn islamitische republiek Iran is toch ook best modern?

‘Dat klopt. Khomeini geloofde in *velayat-e faqih*: de voogdij van de jurist. Hij was tegen volkssoevereiniteit: een islamitische regering kon volgens hem niet berusten op mensen die geen goede moslims zijn. Daarom moet de bevolking worden opgevoed, onder de voogdij van de

schriftgeleerden staan. Dit is een totaal nieuw idee, dat schriftgeleerden zelf de politieke macht uitoefenen.

‘Khomeini's elitaire notie van islamitisch regeren lijkt vagelijk op Plato, die in *Politeia* pleitte voor een staat die werd geregeerd door filosofen. Khomeini heeft tijdens zijn theologische studie geheid ook Plato en Aristoteles moeten bestuderen. Verder is de grondwet van de Iraanse islamitische republiek gebaseerd op die van Zwitserland. Er zitten veel democratische elementen in, zoals verkiezingen voor parlement en president. Tegelijkertijd is er die raad van hoeders. Je kunt dit zien als een extreme variant op de trias politica, waarbij de rechterlijke macht de meeste macht heeft.’

Zijn de sharia en de islamitische staat ik bedoel dus niet de terreurbeweging idealen, of bestaan ze ook echt? Hoe verhouden ideaal en werkelijkheid zich tot elkaar in de islamitische politieke filosofie?

‘Als buitenstaanders aan de sharia denken: dan denken ze aan dé islamitische wet. Maar het ligt veel ingewikkelder. Je kunt niet een boekhandel binnenlopen en vragen: ‘Geef mij het islamitische wetboek van de sharia.’ Er is traditioneel veel vrijheid voor islamitische rechtsgeleerden: islamitisch recht draait veel om casuïstiek. Het concept van de islamitische staat is een vernieuwing van de twintigste eeuw. Voor de negentiende eeuw werd er nauwelijks een onderscheid gemaakt tussen de staat en de heerser. De Ottomaanse sultan was de kalief. Maar dit was puur theoretisch. Toen het Turkse parlement op 3 maart 1924 het kalifaat afschafte leidde dit tot weinig

commotie.’

Maar toch werd het idee van het kalifaat populair.

‘Eind negentiende eeuw was er in India echter een kalifaatbeweging ontstaan, die antikoloniaal was. Het idee was dat er een staat op islamitische principes gesticht moest worden, met een islamitische grondwet. Maar het is heel moeilijk gebleken om de sharia te vertalen in een grondwet, vooral omdat de klassieke islamitische rechtspraak zich, als gezegd, vooral bezighield met privaatrecht en strafrecht, niet met publieksrecht. De Pakistaanse journalist en theoloog Abul Ala Maududi (1903-1979, red.), de pionier van het ideaal van de islamitische staat, onderkende dit ook. Een islamitische grondwet was volgens hem een project voor de toekomst.’

En hoe zit het met ISIS? Dit is toch een klassiek voorbeeld van hoe de hemel op aarde in een hel verandert?

‘Over ISIS wordt veel onzin geschreven. Was Abu Bakr al-Baghdadi de werkelijke leider van ISIS, of een posterboy? Feit is dat het kader van ISIS uit veteranen van de geheime dienst van Saddams Baath-partij bestond, en dat de vijanden van de Baath-partij - Sjiïten, Koerden, Jezidi's, Assyrische christenen - ook de vijanden van ISIS waren. Er is vooral veel continuïteit tussen die twee. Natuurlijk claimt ISIS de zuivere islam te verkondigen, maar Ibn Taymiyyah zou zich omdraaien in zijn graf, als hij hoort dat de organisatie zich op hem beroept.

‘De beruchte onthoofdingsvideo's van ISIS gaan ook niet terug tot de klassieke islam, maar tot de Mexicaanse drugskartels, die ook mensen onthoofden en daarvan filmpjes maken om hun tegenstanders af te schrikken. Je kunt ISIS misschien beter beschouwen als een maffiaclan. ISIS trok veel mensen aan die niets over de islam weten. Een ISIS-strijder had vlak voor zijn vertrek het handboek *De Koran voor dummies* besteld, om zich toch een beetje in te lezen in het onderwerp.’

Maar had ISIS dan geen islamitisch utopisch kant?

‘Dat was vooral reclame. De bood-

schap was: 'Het liberale Westen wijst jullie af; wij wijzen het liberale Westen af. Kom naar ons, wij hebben een kalief.' Vrijwel geen moslim weet wat het kalifaat inhoudt of moet inhouden, maar het idee geeft moslims een warm gevoel. Het kalifaat zou een rechtvaardige samenleving zijn. Maar in werkelijkheid was het kalifaat van ISIS een totalitaire en corrupte terreurstaat. De hel op aarde inderdaad.'

En hoe utopisch is Al Qaida? Zij willen toch ook het wereldkalifaat?

'Dat ligt toch een beetje anders. Al Qaida was vooral een defensieve beweging. Osama Bin Laden wilde door middel van aanslagen de Amerikaanse troepen uit Saoedi-Arabië verdrijven, zoals volgens hem een klein groepje jihadstrijders ook de Russen uit Afghanistan had verjaagd. De tactiek van Al Qaida is kleine speldenprikken uitleiden, symbolische acties, met als doel dat de Amerikanen zich terugtrekken. Bin Laden heeft zich er niet of nauwelijks over uitgelaten hoe een islamitische staat er volgens hem uit zou moeten zien.'

Dan heb je ook nog de Pakistaanse organisatie Hizb ut Tahrir. Zij dromen wel van een islamitische staat, maar gebruiken geen geweld. Zijn zij de echte islamistische utopisten?

'Hun vlag lijkt op die van ISIS, maar de mensen van Hizb ut-Tahrir zijn inderdaad geen doeners. In veel islamitische landen is Hizb ut-Tahrir verboden, vanwege hun politieke streven naar het wereldkalifaat. Je kunt ze misschien een beetje vergelijken met trotskisten. Zij zijn nettere revolutionairen dan stalinisten en in interne discussies het felst. Maar mede daardoor zal hun wereldkalifaat er natuurlijk nooit komen.'

In de Turkse media werd hardop gespeculeerd over de terugkeer van het kalifaat, nadat de Hagia Sophia weer werd ingewijd als een moskee. De Turkse president Recep Tayyip Erdogan wilde de nieuwe leider van de soennitische wereld worden. Denkt u dat hij kalief wil worden?

'Erdogan kan niet zomaar het kalifaat claimen. Hij moet dan eerst een stamboom verzinnen, dat hij

'ISIS trok veel mensen aan die niets over de islam weten. Een ISIS strijder had vlak voor zijn vertrek het handboek De Koran voor dummies besteld'

VLAG VAN HIZB UT-TAHRIR (BEELD: WIKIMEDIA COMMONS)

'Ik heb niet weinig studenten gehad die naar Rojava wilden afreizen, om daar te helpen de revolutie te verwezenlijken'

afstamt van de profeet. Dat hebben andere leiders in de islamitische wereld natuurlijk ook al gedaan; maar het claimen van de status van kalief is toch wel wat anders.

'Maar misschien wordt het tijd voor moslims om het hele concept van het kalifaat opnieuw kritisch te doordenken. Waar moet de kalief zitten? Moet hij één persoon zijn? Volgens de Indiase filosoof Mohammed Iqbal (1877-1938, red.) kan het kalifaat ook in volkssoevereiniteit belichaamd zijn. 'Als we het volk als kalief opvatten, dan

zijn we meteen ook van het imperialisme van de Arabieren af...', zei hij.'

Ten slotte: bestaan er ook progressieve, vrijzinnige islamitische utopieën, waarin democratie en de rechten voor andersdenkenden, zoals sjiïeten en niet moslims, worden gerespecteerd?

'Ik vind het wel opmerkelijk - en ironisch - dat de populairste utopie van het moment midden in de islamitische wereld ligt. Het beroemde

Rojava, ofwel de Democratische Federatie van Noordoost-Syrië, is onder progressieve jongeren in de islamitische wereld, en ook ver daarbuiten, immens populair. Het is een seculier utopisch project, maar ook veel gelovige moslims zijn erbij betrokken. Rojava is niet per se anti-islam.

Ik heb niet weinig studenten gehad die naar Rojava wilden afreizen, om daar te helpen de revolutie

te verwezenlijken. Ze projecteren daar al hun utopische wensen en verlangens op. Antikapitalistisch. Feministisch. Intersectioneel. Ik dacht wel eens dat al die mooie verhalen over grassroots-anarchisme en homo-emancipatie in Rojava vooral voor westerse consumptie waren, maar ze zijn vooral ook op en tegen Turkije gericht. Als de dominante krachten in Erdogans Turkije tegen homo- of vrouwenemancipatie zijn, dan zijn de PKK en de PYD voor.

Ondanks de anarchistische retoriek staat Rojava onder een strikt hiërarchisch gezag naar marxistisch-leninistisch model. De hoop dat je midden in zo'n oorlog een anarchistische utopie zou kunnen verwezenlijken is naïef: helaas zijn er temidden van het al jarenlang aanhoudende geweld in Syrië en Irak geen duidelijke *good guys*. Zo heeft de PYD nooit ondubbelzinnig afstand genomen van de Syrische dictator Assad, die veel meer bloed aan zijn handen heeft dan ISIS.' ●

KIZA MAGENDANE

Schrijver. Publicist.
 Politicoloog.
 Beleidsondernemer.

De onbetaalde emotionele arbeid van zwarte Nederlanders

Afgelopen maanden hebben veel zwarte Nederlanders onbetaald emotionele arbeid verricht voor de Nederlandse samenleving. Dankzij de wereldwijde golf van antiracisme-protesten stonden de ogen van de samenleving ineens op hen gericht. In persoonlijke kringen werd ineens van zwarte Nederlanders verwacht hun ervaring met racisme te delen. Voor de zoveelste keer moesten zij aanhoren dat hun witte vrienden 'onwetend' en 'niet bewust' van hun privileges waren. Soms kregen zwarte Nederlanders excuses aangeboden, van vrienden en collega's die zich ooit racistisch hebben uitgedrukt of gedragen.

Zwarte Nederlanders mochten ineens massaal bij radio- en televisieprogramma's aanschuiven. Ze werden uitgebreid door kranten geïnterviewd. Ze mochten zelfs in het Torentje het gesprek aangaan met de minister-president. Deze collectieve aandacht zorgde ervoor dat de pijn van zwarte Nederlanders gratis tentoongesteld werd. Ze mochten hun pijn, woede en frustraties met de rest van Nederland delen.

Dit is een veelzeggend patroon in de Nederlandse samenleving. Zwarte mensen kunnen bij belangrijke tafels aanschuiven, maar

We vergeten het te vaak, maar praten over racisme is bijna een fulltime baan voor sommige mensen

vooral als het over racisme, entertainment of sport gaat. Ze treden zelden op als deskundigen of bestuurders. Hun zwarte lichamen en de daaraan gekoppelde ervaringen en emoties zijn interessanter, niet hun brein en professionele vaardigheden.

Emotionele arbeid is een dienst waarbij het gebruikmaken van jouw emotie centraal staat. Het is vaker onzichtbaar, en krijgt daardoor weinig tot geen maatschappelijke waardering. Sommige groepen krijgen uiteraard wel betaald voor hun emotionele arbeid - denk hier aan de ober, de receptionist en de acteur, bij wie het strategisch inzetten van emotie een belangrijk onderdeel vormt van hun werk. Toch krijgt het overgrote deel in de samenleving niet betaald voor hun emotionele arbeid.

Denk aan die zwarte vriend die voor de zoveelste keer, op de gekste momenten, de eigen ervaringen over racisme moet uitleggen. Of aan al die Afro-Nederlanders die gratis koffie dronken, bij televisieprogramma's aanschoven en interviews aan kranten gaven om de rest van Nederland duidelijk te maken dat zij, ondanks hun zwarte huidskleur, ook mensen van vlees en bloed zijn, en dus erkenning en respect verwachten.

Volgens de Afro-Amerikaanse schrijfster Toni Morrison leidt racisme in essentie tot afleiding. Racisme houdt je tegen om jouw werk te doen, want het dwingt je telkens weer om jouw bestaansrecht uit te leggen. Met andere woorden: racisme zorgt ervoor dat mensen reageren in plaats van regeren. Een meesterwerk schrijven, een chef-kok worden, een uit-

stekende vader worden - het zijn zaken die mensen ambiëren als ze de kans krijgen meesters van hun eigen levens te worden.

Racisme is één grote afleiding, omdat het mensen de keuze ontnemt om echt vrij te zijn. Racisme leidt ertoe dat mensen reageren en gratis emotionele arbeid verrichten, in plaats van doen wat ze eigenlijk willen doen.

Ik heb de afgelopen maanden van dichtbij gezien hoe vrienden en bekenden in de knoop kwamen, omdat ze naast hun werk ook allerlei interventies in de media moesten doen over racisme. We vergeten het te vaak, maar praten over racisme is bijna een fulltime baan voor sommige mensen. Het zuigt niet alleen tijd op, maar ook energie.

Daarom wil ik een prangende vraag stellen: kunnen wij een samenleving bouwen waarin de emotionele arbeid van zwarte Nederlanders en andere 'minderheidsgroepen' fiscaal wordt gecompenseerd? Het is helemaal geen gekke gedachte als zwarte Nederlanders na een emotioneel gesprek over racisme en huidskleur meteen een betaalverzoek naar hun toehoorders sturen. Ik weet dat dit geen structurele problemen oplost, maar het lijkt mij een aantrekkelijke gedachte. Racisme stinkt, geld niet. ●

TAYFUN BALCI

Programmacoördinator
bij The Hague Peace
Projects voor de Armeens
Koerdische Turkse
werkgroep. Lid van de
Nieuw Amsterdam Raad
(Pakhuis de Zwijger).

Hoe Wilders stiekem langsging bij Op1

Zo. Terug van nooit weggeweest. Heeft u ook zo'n fijne rotvakantie gehad? Man o man. Wat een gare 2020 beleven we toch met z'n allen. Toch moet je er wat van maken.

Zo ga ik elke dag eerst van Oost-Balkonië in de ochtend naar West-Balkonië in de middag om me te beschermen tegen de hittegolf. Maar in de avond moet ik er ook aan geloven. Dan zit ik namelijk vastgeplakt van het zweet tv te kijken op zolder voor 'Moslims op tv', een verkennend onderzoek naar berichtgeving over moslims op Nederlandse televisie. Elke dag. Bijna drie maanden nu.

Waarom kijk je niet ergens anders, zou je kunnen denken? Nou, ik zou het ook heerlijk vinden om in mijn eigen sociale huurwoning met jacuzzi te kijken. Alleen moet je daarvoor in Amsterdam minimaal zestien jaar wachten. Jacuzzi? Ja, die ene die ik elke dag op mijn almaar dikker én behaarder wordende pens schrijf.

Maar goed, we zijn weer terug. En ja, het gezeik dus ook. Ga je een keer met je neefjes naar het Slotterstrand, krijg je Wilders op je dak. 'Nederland was zo'n mooi land. Gezinnen en vrienden genietend op stranden en aan meertjes. Nu wordt er geschoten en gestoken. De stranden lijken wel Marokko en Turkije. We zijn vreemdelingen in ons eigen land geworden. We moe-

Ga je een keer met je neefjes naar het Slotterstrand, krijg je Wilders op je dak

ten Nederland terugveroveren. Met man en macht.'

Tijdens het coronadebat deed hij er nog een schepje bovenop door te stellen dat 'onze vrouwen' worden belaagd. Zo makkelijk kan het gaan. In een paar zinnen wordt het Nederlanderschap van duizenden mensen ontkend en worden we ook nog voor potentiële verkrachters uitgemaakt. En zo makkelijk gaat het al sinds 2004 met deze onverbeterlijke racist.

Als hij het alleen was, zou je nog kunnen denken: negeer die shit. Maar het draait niet alleen om Wilders in Nederland. Zijn nationalistische taal en gedachtengoed wordt al dan niet in softere vorm gekopieerd en komt geniepig terug bij een praatprogramma als *Op1*.

Vorige week zat de Haagse locoburgemeester Hilbert Bredemeijer (CDA) er aan tafel om verantwoording af te leggen voor de

drukte op Scheveningen. Die druke zorgde voor vele incidenten, waaronder overlast in de Scheveningse wijken. Heel goed uiteraard om dat in de gaten te houden, ook omdat er vanwege zinloos geweld tussen rivaliserende rapgroepen een negentienjarige Rotterdammer is gedood. Maar in het gesprek zegt Bredemeijer het volgende: 'Een heel nieuw publiek heeft Scheveningen gevonden.'

Presentatrice Sophie Hilbrand duikt daar gelijk op in: 'Welk publiek is dat?'

Bredemeijer: 'Nou, we hebben gezien dat toeristen uit België en Duitsland met een niet-westerse migratieachtergrond, die normaal gesproken naar het land van herkomst gaan om daar hun vakantie te vieren, dat die Scheveningen hebben gevonden.'

Hilbrand: 'Betekent dat dit er veel meer mensen komen of dat er

meer incidenten zijn?'

Bredemeijer: 'Er zijn twee keer zoveel mensen gekomen [dan] op een normale zomerdag.'

Hilbrand: 'Verwijt u die mensen dan dat er meer incidenten zijn?'

Bredemeijer: 'Nee, maar het heeft wel met elkaar te maken, dat die doelgroep zonder plan naar Scheveningen is gekomen. We hebben een week lang in Nederland gezegd: 'Maak een plan, gebruik je gezond verstand... enzovoort enzovoort.'

De totale irrelevantie van het er bij de haren bijslepen van de etnische achtergrond van deze toeristen wordt door een oplettende Hilbrand vakkundig in de kiem gesmoord. Maar dit zou wat mij betreft ook explicieter mogen met vragen als: 'Is het gek dat deze 'nieuwe groepen' naar Scheveningen komen, als de reis naar de landen van herkomst wordt afgeraden met een negatief reisadvies?' 'Hoe zit het met de Belgische en Duitse toeristen zonder 'niet-westerse migratieachtergrond'? Komen zij niet naar Scheveningen en veroorzaken zij geen incidenten?'

Als hij dan begint met 'We moeten problemen benoemen', dan mag je ook een paar suggestieve vragen stellen om een reactie uit te lokken, zoals: 'Is het probleem niet je eigen witheid, die nog op standje 'koloniaal' staat?' Het zou prachtige televisie opleveren. Gniffel, gniffel. ●

**THOMAS
VON DER DUNK**

Publicist.
Cultuurhistoricus.

Excuses voor het verleden zijn altijd te laat

Excuses voor politiek falen in een ver verleden: ze staan tegenwoordig steeds vaker op de agenda. Rutte deed dat in januari voor de Nederlandse nalatigheid bij de Jodenvervolging in '40-'45. Willem-Alexander in maart voor de zogeheten politionele acties even later. Zijn Belgische collega Filip in juni voor Congo. Van Den Haag worden ze nu ook voor het slavernijverleden van anderhalve eeuw terug verlangd.

Daarbij maken de juridisch fijnbesnaarden steeds graag een onderscheid tussen excuses aanbieden en spijt betuigen, omdat aan het ene een prijskaartje van herstelbetalingen schijnt te hangen, en aan het andere niet. Voor betalen voelt zeker Den Haag weinig, zoals de moeizame vergoedingen aan de weduwe van Rawagede in Indonesië illustreerde. 'Geen cent te veel', om dat reclamespotje voor het iconische margarinemerk Zeeuws Meisje te citeren. Vanwege dat laatste krijgen excuses meteen ook iets gratuits.

Maar niet alleen om die reden krijgen ze inmiddels iets gratuits - dat is ook omdat ze, om echt betekenisvol te zijn, veel eerder gemaakt hadden moeten worden.

Zeker in het geval van eventuele herstelbetalingen wordt het ingewikkeld. Dat is bij de vermoorde Joden en de Javanen nog overzichtelijk, omdat daar nog kin-

Het bekritisieren van de doden is makkelijker dan van de levenden, want de doden zeggen niets terug

deren in leven zijn. Maar bij de slaven van weleer zijn we al vele generaties verder, en het genealogisch ingewikkelde van de slavenmaatschappij was dat blanke slavenhouders ook op grote schaal zwarte slavinnen bezwangerden. De nakomelingen daarvan zijn dus zowel nazaat van de daders als van de slachtoffers.

Was die complexiteit niet mede een van de redenen dat Obama - weliswaar niet een van de krachtigste maar wel een van de verstandigste presidenten van de VS - bij zijn aantreden in 2008, over de toen in zwarte kring gekoesterde verwachtingen omtrent het snel 'goedmaken' van de geschiedenis verkondigde: het verleden is jammer? In dezelfde dagen dat Griekenland en Macedonië elkaar weer eens voor een VN-tribunaal in de haren vlogen over de vraag: van wie is Alexander de Grote eigenlijk -

2332 jaar na de dood van?

Die excuses: ik ben er niet per se tegen, zo is het niet. En die van Rutte werden in Joodse kring ook zeker op prijs gesteld, nadat men er jaren vergeefs op had gewacht.

Maar juist dát maakt ze nu dus politiek tegelijk ook gratis. Na zo lange tijd excuus aanbieden wordt namelijk makkelijk omdat de indertijd verantwoordelijken niet meer kunnen reageren en protesteren. Een minister die voor Nederlandse wandaden uit 1945 zijn excuses aanbiedt hoeft niet meer met zijn voorganger in debat, terwijl hij dat risico in pakweg 1970 nog wel had gelopen. Het bekritisieren van de doden is makkelijker dan van de levenden, want de doden zeggen niets terug. Dat is het tijdsverschil met die knieval van Willy Brandt in Warschau.

Het is niet toevallig dat Den Haag eerdere kansen voor excuses

heeft laten lopen, omdat men zo'n confrontatie nog niet aandurfde. Beatrix mocht in 1995 van de VVD niet bij de vijftigjarige viering van de Indonesische onafhankelijkheid zijn, voormalig overloper Poncke Princen mocht Nederland niet binnen: doodsbang voor met geweld dreigende Oudindischgasten gingen de liberalen door de knieën.

En dan nu die gasten zelf dood zijn, plots heel nobel zelfkritiek etaleren? Waarbij de vraag rijst of de huidige politici bijvoorbeeld tijdens de bezetting werkelijk veel moediger en standvastiger zouden hebben geopereerd. Die vraag zou een toenmalige topambtenaar indien nog in leven nu vast zijn beter wetende opvolgers hebben gesteld. Wie ziet hoe men tegenwoordig al vanwege veel kleiner bestuurlijk ongemak - Brabantse bestuurders ten overstaan van agressieve boeren - snel door de knieën gaat en zich aan de vermeende tijdgeest aanpast om economische belangen te waarborgen, krijgt twijfels.

Wat daarom pas écht moedig zou zijn: excuses voor het Nederlandse falen in Srebrenica. Want de daarvoor politiek en militair verantwoordelijken zijn deels nog in leven, en kunnen (en zullen dus ook) nog luidkeels protesteren. En oef! die Dutchbatters, dat zijn kiezers - de weduwen van Srebrenica zijn dat niet. En kiezers, die stoot men, net als tijdens de Poncke Princenaffaire, liever niet voor het hoofd. •

JASWINA ELAHI

Cultuurwetenschapper.
Onderzoeker
Grootstedelijke
Ontwikkelingen aan de
Haagse Hogeschool.

De etnische Surinaamse veelzijdigheid ontbreekt in de Nederlandse media

Ook Suriname is getroffen door het coronavirus. Voor Surinamers in Nederland, die familieleden en vrienden in Suriname hebben, of gewoon van het land houden, is dit een hartverscheurende situatie. Daarom organiseerden Jörgen Raymann en Humberto Tan een tijdje terug een benefietavond: 'Nederland voor Suriname'. Een prachtig initiatief, natuurlijk. En ook een groot succes. Toch liet de uitzending een zure nasmaak achter.

De vraag die vrijwel elke migrant, of nazaat van migranten, voor zijn voeten geworpen krijgt, is: 'Waar kom je vandaan?' Sinds mijn kinderjaren is deze vraag regelmatig aan mij gesteld. Ik ben weliswaar in Nederland uit Surinaamse ouders geboren, maar gaf toch stevast als antwoord 'Suriname'. Dat was nooit afdoende. Onverbidelijk volgden reacties als 'Maar je hebt geen kroeshaar' of 'Maar je ziet er niet uit als een Surinamer, waar kom je echt vandaan?' Als kind gaf ik nog wel eens het antwoord 'Eindhoven' (mijn geboortestad), maar dat was natuurlijk ook niet het antwoord waar men naar zocht.

Het antwoord 'Oorspronkelijk uit India', bleek het juiste antwoord te zijn. Dan moest ik nog wel vaak

uitleggen hoe 'Indiërs' in Suriname waren terecht gekomen en vervolgens in Nederland. Ik ondervond op deze manier al op zeer jonge leeftijd dat autochtone Nederlanders weinig wisten over Suriname. Al helemaal niets over het systeem van het contractarbeid, waarmee mensen uit India, Java en China naar Suriname werden gehaald. Ook leerde ik dat ik niet voldeed aan het beeld van 'de' Surinamer dat het gros van de Nederlandse bevolking heeft: Creools.

Lange tijd heb ik mij hieraan niet gestoord, omdat dit beeld ook bij mij aanwezig was. Pas toen ik bekend werd met het feit dat Hindostanen in Suriname geen minderheid zijn, en ook niet onder Surinamers in Nederland, realiseerde ik mij wat een vertekend beeld dit is. Sinds de volkstelling van 1972 zijn Hindostanen de grootste etnische groep in Suriname, gevolgd door Creolen en Javanen.

Volgens schattingen van professor Chan Choenni leefden er in 2015 349.978 Surinamers in Nederland. 45 procent was Hindostaans, 40 procent Creools, 7 procent Javaans, 3 procent Marron, 3 procent Chinees en 2 procent onbekend/overig. We moeten natuurlijk wel rekening houden met een aantal onzekerheden, denk aan kinderen van gemengd ras. Maar de

cijfers laten zien dat Hindostanen de grootste groep vormen.

Toch associëren autochtone Nederlanders Surinamers slechts met Creolen. Dit doet geen recht aan de andere bevolkingsgroepen. Laat dit beeld een erfenis zijn van de jaren zeventig en tachtig, toen Creoolse Surinamers zeer prominent in de Nederlandse media verschenen. Laat de Nederlandse media ook onwetend zijn geweest over de culturele pluriformiteit van Suriname.

Ondertussen zijn we veertig jaar verder. Maar in de media blijft het oude stereotype beeld dominant. Dat is geen onwetendheid meer. Dat riekt naar een kwalijke raciale focus. Je mag niet zeggen dat de Nederlandse media raciaal zijn en heersende beelden en etnische dominantie in stand houden. Maar na veertig jaar kunnen zij zich niet meer beroepen op het mantra 'Wir haben es nicht gewusst'.

Deze raciale selectie wijst echter ook op iets anders. Nogal wat Creoolse Surinamers zijn doorgebroken in de media. Je zou denken: 'Zij weten het beter, zij zijn in staat om de culturele pluriformiteit voor het voetlicht te brengen.' Maar juist bij deze Surinamers valt op hoezeer zij raciaal en etnisch zijn gebleven.

Zo laat de benefietavond van 8 juli een bijna anderhalf uur durend schouwspel zien van Creoolse en

autochtone Nederlandse studio- en tafelgasten en artiesten. Een enkele Hindostaan en Javaan mocht enkele seconden een oproep doen om te doneren. Het verschilt niet veel van Humberto's talkshow *RTL Late Night*, waarin voornamelijk alleen autochtone Nederlanders aan tafel schoven, soms afgewisseld met Creolen. Slechts een enkele keer schoof een bekende Nederlander met een migratieachtergrond aan, zoals burgemeester Aboutaleb. Ook tijdens het *BNR*-radioprogramma *Ask Me Anything* van Jörgen Raymann gebeurt hetzelfde.

Deze mediamensen hebben altijd de mond vol over hoe trots ze zijn op de diversiteit in Suriname en dat Nederland daarvan veel kan leren. Maar ze laten zelf niets van deze diversiteit zien. Je kunt wel klagen - vaak ook terecht - wanneer je gediscrimineerd wordt. Maar het is schijnheilig als je tegelijkertijd niets doet om andere etnische groepen - die ondertussen deel zijn gaan uitmaken van de Nederlandse samenleving - erbij te betrekken.

Wat deze Bekende Nederlanders van kleur niet beseffen is dat hun eigen etnisch chauvinisme andere groepen op afstand zet. Een gemiste kans om een voortrekkersrol te spelen in het diverser maken van de Nederlandse media. ●

CHRIS AALBERTS

Journalist en auteur van o.a. 'De puinhopen van rechts'. Docent Media & Journalistiek aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Referenda zijn voor Forum vooral een manier om migranten weg te jagen

Er was een tijd dat Forum voor Democratie (FvD) een enthousiast pleitbezorger van referenda was. Laten we het verkiezingsprogramma van 2017 er nog eens op naslaan. Referenda zijn heel belangrijk, vond Forum toen, want daarmee kunnen verkeerde beslissingen van het partijkartel worden bestreden en krijgt de burger meer invloed. Er moesten van Forum door burgers geïnitieerde, bindende referenda komen en verplichte referenda als Nederland soevereiniteit overdraagt aan supranationale organisaties. Lees: de Europese Unie.

Nu viel het al op dat het bij Forum tegenwoordig vaker gaat over de bedreigingen van het cultuurmarxisme dan die van het partijkartel. Daarmee zijn referenda geen hoofdonderwerp meer, eerder bijzaak. Waar Thierry Baudet zich aanvankelijk nog druk maakte over de afschaffing van het raadgevend referendum door Rutte III, is directe democratie tegenwoordig een marginaal onderwerp. Deze zomer kwam de genadeklap.

Het *Reformatorisch Dagblad* ging langs bij FvD-senator Nicki Pouw-Verweij om met haar te praten over de wet voor hulp bij voltooide leven, die is ingediend door D66-Kamerlid Pia Dijkstra. Forum

was tot voor kort voorstander van zo'n wet. Het verkiezingsprogramma uit 2017 liet weten: 'Ouderen die hun leven voltooid achten, moeten recht krijgen op hulp bij het waardig beëindigen daarvan.' Opeens blijkt FvD niet meer zo enthousiast. Er zijn nu meer experts in de partij dan toen, vertelt Pouw-Verweij, en die hebben er nog eens goed naar gekeken. Het was drie jaar geleden kennelijk een nogal ondoordacht standpunt.

Van mening veranderen mag natuurlijk. Pouw meldt dat de ouderenzorg is afgebroken en dat ouderen zich daardoor kunnen afvragen of ze er nog wel bij horen. Dat probleem moet volgens haar eerst opgelost worden. Als Pia Dijkstra eerst tien jaar volledig gaat inzetten op de ouderenzorg, kan FvD daarna naar het voorstel voor voltooide leven kijken.

Maar hoe zit het dan met die referenda waar FvD zo aan hecht, vraagt het *Reformatorisch Dagblad* zich af. Pouw noemt dat 'lastig'. Ze zegt: 'We zouden uiteraard de uitslag respecteren als deze wet zou worden gerefereerd, al zouden wij hem in deze huidige vorm nooit aan de bevolking voorleggen. (...) Directe democratie is heel belangrijk, maar als het gaat over beslissingen over leven of dood moet je als politiek wel eerst zorgvuldig kijken hoe een en ander qua draag-

Het idee dat door inbreng van volkswijsheid slechte wetten in de prullenbak verdwijnen, is door Forum verlaten. Het lijkt het CDA wel

vlak zit. Hoe ga je er bijvoorbeeld mee om als er onder jongeren veel steun is, maar onder ouderen weinig? Dat zijn wezenlijke vragen.'

Interessante reflecties. In het verleden was een referendum voor Forum een middel om te zien of er draagvlak was, maar nu garandeert een ja van de bevolking dat kennelijk niet meer. Dat is een fundamentele ondermijning van het

standpunt uit 2017. En het wordt nog erger. Forum zou deze wet niet voorleggen aan de bevolking omdat de partij deze slecht vindt. Zo betwist Forum impliciet dat burgers - die voorheen wisten wat goed was - een wijs besluit over 'een slechte wet' kunnen nemen. Het idee dat door inbreng van volkswijsheid slechte wetten in de prullenbak verdwijnen, is door Forum verlaten. Het lijkt het CDA wel.

Zo zien we wat het referendumstandpunt van Forum in werkelijkheid behelst. De partij richt zich meestal op thema's als migratie en de EU. Bij die thema's leert de ervaring dat welke wet je ook aan de bevolking voorlegt je altijd een negatief standpunt krijgt: vooral niet meer migranten en liever niet meer EU. Zie de referenda over de Europese Grondwet en het EU-associatieverdrag met Oekraïne. Voor FvD is een referendum een manier om haar zin te krijgen bij thema's waar de partij in het parlement nooit haar zin krijgt: het massaal weggagen van migranten bijvoorbeeld. Bindende referenda graag!

Bij voltooide leven ligt dat anders: we staan pas aan het begin van de discussie en dus kan de publieke opinie nog alle kanten uit. Dan heeft Forum liever geen referendum: de burger zou immers weleens een mening kunnen hebben die afwijkt van de partijlijn. •

**DAVE
ENSBERG-KLEJKERS**

Directeur Jantje Beton.
Bestuurskundige.
Auteur van het boek
'Bezielde beschaving:
alles behalve een
multicultureel drama'
(2017).

Tijd voor een genuanceerd gesprek over herstelbetalingen

In 2013 presenteerde een commissie van vijftien Caribische landen, verenigd in Caricom, een tienpuntenplan voor de herstel van gerechtigheid. Eén van deze tien punten had betrekking op financiële herstelbetalingen aan de rechtmatige nazaten van tot slaaf gemaakte Afrikanen die vervolgens naar Caribische (ei)landen zijn verscheept.

De Nederlandse media hadden alleen maar oog voor dit ene punt, ook omdat oud-kolonie Suriname een van de Caricom-landen was die dit plan steunde. Daarmee werden de overige punten van de commissie compleet genegeerd en ontstond er een gepolariseerd debat over geld, niet over het herstel van de grootschalige mensenrechtenschending die eeuwen heeft geduurd. Een volwassen, postkoloniaal gesprek over het gezamenlijke slavernijverleden is hierdoor (opnieuw) uitgebleven.

Dit onderwerp is niet nieuw. Zo presenteerde Armand Zunder in 2010 zijn boek *Herstelbetalingen: De 'Wiedergutmachung' voor de schade die Suriname en haar bevolking hebben geleden onder het Nederlands kolonialisme*. Hierin berekent Zunder dat Nederland in totaal 50 miljard euro aan Suriname zou moeten betalen voor 'het menselijke leed dat ze heeft veroorzaakt tijdens het

kolonialisme en de bedragen die betaald hadden moeten worden als compensatie voor het werk dat is verricht'.

Eind juli voegde schrijver Arnon Grunberg zich in *NRC* achter deze gedachte van Zunder. Daags na zijn pleidooi in het *NRC* wist Grunberg ook de Belgische publieke opinie te beïnvloeden met een vergelijkbaar opinieartikel. Zowel in Nederland als in België kreeg Grunberg de nodige reacties op zijn pleidooi, maar de Belgische reacties bevatten meer diepgang, nuance en constructieve gedachten om het onderliggende gesprek naar een hoger niveau te tillen. Zo reageerden drie Belgische hoogleraren dat een waarheids- en verzoeningscommissie nodig is als aanvulling op de in België ingestelde Bijzondere parlementaire commissie over het koloniale verleden ('Congocommissie'): 'Een van de oplossingen is het niet te hebben over 'herstelbetalingen' voor zaken in het verleden, maar over toekomstgerichte investeringen.'

Dergelijke commissies bestaan in Nederland, met uitzondering voor het koloniale verleden in Indonesië, niet. Hierdoor ontbreekt een onafhankelijke schets van de historische gebeurtenissen rondom het slavernijverleden en blijft er discussie bestaan over wat historische feiten zijn en wat fictie is. Zonder zo'n

objectief vertrekpunt is een gesprek over oprechte excuses van de Nederlandse staat aan andere staten en/of aan nakomelingen van tot slaaf gemaakte Afrikanen bij voorbaat gedoemd te mislukken. Spreken over financiële compensatie is dan hetzelfde lot beschoren: er ontstaat dan snel discussie over wie geld moet geven aan wie, waarom, hoeveel en dergelijke. Deze oppervlakkigheid leidt onnodig af van de inhoud van het wezenlijke, mensenrechtelijke en emancipatoire vraagstuk dat het slavernijverleden én zijn gevolgen voor het heden, daagse, multiculturele Nederland is.

Dat brengt me weer bij de Caribische Caricom-commissie en haar tienpuntenplan. Dit plan is gebaseerd op een historische schets van het slavernijverleden met betrekking tot de betreffende Caribische landen en voormalige, Europese kolonisatoren. Europese landen zijn niet bij de commissie betrokken geweest. Een gemengde commissie met zowel Caribische als Europese commissieleden en een gezamenlijke onderzoeksopdracht vanuit alle betrokken landen was effectiever geweest. Dan had bijvoorbeeld de Nederlandse regering de Nederlandse bevolking kunnen betrekken bij dit proces, zodat er maatschappelijk draagvlak ontstaat om het resultaat van de commissie serieus te nemen. En niet alleen onder de

Nederlandse bevolking.

Ook onder Nederlandse politici is nog veel onwetendheid en onbewust verzet tegen open gesprekken over het koloniale en slavernijverleden. Binnen mijn eigen CDA merk ik dat geregeld. Alhoewel ik zelf geen voorstander ben van een plat instrument als herstelbetalingen als een simplistische afkoopsom voor een complex en dodelijk mensenrechten schendend systeem, vind ik dat we hier een open gesprek over moet kunnen voeren. Voor verschillende rechts-conservatieve partijgenoten is alles dat met het koloniaal verleden en slavernijverleden te maken heeft echter al snel 'gezeur' of 'slachtoffergedrag'.

We hebben als land richting een meer inclusieve samenleving nog een lange weg te gaan en het CDA is daarin helaas geen uitzondering. Laten we samen dit delicate onderwerp serieus nemen, daarin de nuance zoeken die het alleen al historisch gezien verdient en, naar Belgisch voorbeeld, een stevige commissie in het leven roepen. Deze moeten we laten volgen door een aparte verzoeningscommissie, die vooruitkijkt naar het herstellen van de onmiskenbare wonden die het verleden nog altijd slaat in het heden. Zo kunnen we zorgen voor een gelijkwaardige, rechtvaardige en menswaardige toekomst voor alle (ex-)Rijksgenoten. •

HAN ENTZINGER

Emeritus hoogleraar
migratie en
integratiestudies aan de
Erasmus Universiteit
Rotterdam

Black Lives Matter, maar wat nu?

De Black Lives Matter-beweging houdt grote delen van de wereld in haar greep. Dat dit ondanks de allesoverheersende coronacrisis kan gebeuren, zegt veel over het diepe gevoel van onrecht dat slachtoffers van racisme en discriminatie ervaren. Eindelijk, zo lijkt het. Zelfs premier Mark Rutte erkent nu het bestaan van wat hij 'systemisch racisme' noemt. Maar na die erkenning, wat dan?

Het omvertrekken van standbeelden van vroegere slavenhandelaars heeft zonder meer een belangrijke symbolische waarde, evenals het omdopen van straten, het afschaffen van Zwarte Piet en spijtbetuigingen over slavernij en kolonialisme. Maar zou het hardnekkige probleem van racisme en discriminatie hierdoor dichterbij een oplossing komen? Massale demonstraties zetten de politiek onder druk, maar over wat men hiermee nu feitelijk wil bereiken en hoe dat zou moeten, hoor je tot nu toe nog maar bar weinig.

Laten we vooropstellen dat uitingen van racisme en discriminerend gedrag al lang strafbaar zijn, in Nederland en ver daarbuiten. Artikel 1 van de Grondwet en daarvan afgeleide wetgeving voorzien hierin. Zij die zich hieraan niet houden, kunnen door de rechter ter verantwoording worden geroepen. Toch gebeurt dit maar zelden. Dis-

criminatie of het aanzetten daartoe is vaak zo subtiel dat het niet wordt herkend en bovendien lastig valt te bewijzen. Zie de telkens weer opblazende discussie over etnisch profileren door de politie, en nu ook door de belastingdienst. Zie ook het moeizame proces van Wilders over de Marokkanen. Werkgevers of huisbazen weten dit ook. Zij zullen nooit iemand afwijzen wegens zijn of haar afkomst, maar vinden gemakkelijk een ander argument: 'past niet in het team', 'kamer helaas net vergeven'.

Strafbaarstelling van racisme en discriminatie blijft noodzakelijk, maar draagt onvoldoende bij aan een oplossing. Het 'systemische' van racisme zit vaak verborgen in subtiel selectiemechanismen die stelselmatig in het nadeel werken van minderheidsgroepen. Denk aan de toelatingstest die is ontworpen met het maatschappijbeeld van de dominante middenklasse in het achterhoofd. Denk aan de nieuwkomer die nog amper beschikt over een netwerk dat hem of haar aan een baan, een stageplek of een woning kan helpen. Of denk aan de werkgever die na een slechte ervaring met een migrant geen migranten meer uitnodigt voor een sollicitatiegesprek. Bewustwording van dit soort mechanismen is een eerste stap naar verbetering, maar ook dit is nog niet voldoende.

In de loop der jaren zijn, ook in Nederland, diverse beleidsinstrumenten gehanteerd om discrimina-

tie tegen te gaan. Quotering is daarvan het meest vergaande. De TU Eindhoven, vanouds een mannenbolwerk, voerde onlangs een vorm van quotering in voor vrouwen. De universiteit neemt pas weer mannen aan als het aandeel vrouwelijke personeelsleden een bepaald minimum heeft bereikt. In de Verenigde Staten kende men eind vorige eeuw soortgelijke quota voor studenten. Quotering roept echter ook veel weerstand op: positieve discriminatie van de een impliceert namelijk negatieve discriminatie van een ander. En bovendien: veel talentvolle vrouwen of African Americans willen liever op eigen kracht een bepaalde positie bereiken dan via quotering.

Daarom zijn er ook minder vergaande vormen van 'positieve actie'. In Nederland kenden we ooit de Wet Samen. Die verplichtte, naar Canadees voorbeeld, werkgevers jaarlijks te rapporteren over hun inspanningen om mensen met migratieachtergrond in dienst te nemen, maar kende geen streefcijfers. De wetgever hoopte zo werkgevers meer bewust te maken van hun selectief wervingsgedrag. Helaas is die wet in de woelige post-Fortuynperiode gesneuveld en er is nooit iets voor in de plaats gekomen.

Wetten en effectieve beleidsmaatregelen zijn noodzakelijk, maar zullen racisme en discriminatie nooit volledig kunnen uitbannen. Erkenning van het bestaan

Het 'systemische' van racisme zit vaak verborgen in subtiel selectie mechanismen

daarvan, zoals nu door premier Rutte, vormt een noodzakelijke eerste stap, maar wat werkelijk nodig is, is doorbreking van het wij-zij-denken. In een echt diverse samenleving zouden mensen elkaar niet langer moeten zien als lid van een bepaalde groep, maar als individuen met individuele eigenschappen en persoonlijke vaardigheden. Dit vraagt om het doorbreken van vooroordelen, die aan de basis liggen van elke vorm van racisme en discriminatie. We weten het (bijna) allemaal wel, maar helaas doen we het niet... Waarom zou dat toch zijn? •

FITRIA JELITA

Journalist

Erken niet alleen de Indonesische pijn, maar begrijp die ook

Op 17 augustus vierde Indonesië haar 75-jarige bestaan als onafhankelijke staat. Een dag die in de voormalige Nederlandse kolonie jaarlijks groots wordt gevierd met het hijsen van de Indonesische vlag, spelletjes, muziek, en goed gezelschap. Denk aan de sfeer tijdens Koningsdag, maar dan met beter eten.

Ook in Nederland wordt de Onafhankelijkheidsdag doorgaans groots gevierd door Indonesische Nederlanders zoals ik.

Ja, wij zijn er ook nog.

Door de coronamaatregelen moesten we de festiviteiten aan ons voorbij laten gaan. Jammer, maar voor mij geen groot gemis. Het gaat mij op 17 augustus namelijk niet om feestvieren, maar om wat deze dag in mij naar boven brengt. Naast de littekens als gevolg van het jarenlange onrecht dat mijn voorouders hebben geleden, word ik herinnerd aan de grote vraagtekens over de tumultueuze periode in aanloop naar de Indonesische onafhankelijkheid.

Waarom erkent Nederland 17 augustus 1945 nog altijd niet juridisch als de officiële Onafhankelijkheidsdag van Indonesië? Hierover kunnen we speculeren, maar ik heb zo een vermoeden. Als de voorma-

lige kolonisator 17 augustus namelijk wel erkent, dan zou Nederland moeten terugkomen op de soevereiniteitsoverdracht die in 1949 is ondertekend. En dat heeft juridische (en financiële!) gevolgen voor de misdaden die na 1945 zijn gepleegd.

Dan heb ik het over massaal geweld op de Indonesische bevolking tijdens de laatste twee wanhoopsoffensieven om de 'kolonie' te behouden voor het vullen van de Nederlandse schatkist. In Nederlandse geschiedenisboeken wordt deze periode aangeduid - nee, verbloemd - met de term 'politioele acties'. Om nog maar te zwijgen over de excuses die de Nederlandse staat verschuldigd is aan de Indonesische slachtoffers en nabestaanden van al het geweld.

En als Indonesische Nederlanders, zoals ik, het gaan hebben over excuses vanuit Nederland, dan kunnen we een hoop *whataboutisms* verwachten. 'Hoe zit het dan met de Molukken en West-Papoea? Indonesië koloniseert ook! Onafhankelijkheid voor de Molukken en West-Papoea!' De mensen die dit roepen, vergelijk ik graag met de mensen die 'All Lives Matter' roepen na 'Black Lives Matter'.

Ja, alle levens doen ertoe. Ja, alle vormen van onrecht en onderdrukking, door wie dan ook en tegen wie dan ook, zijn verwerpe-

We weten over de zwarte bladzijdes in de Nederlandse geschiedenis, maar beseffen we deze ook?

lijk. Maar mogen we even de megafon van je overnemen om aandacht te vragen voor iets dat wij ook belangrijk vinden? Mag het van jou? Dankjewel.

Daarom heb ik het liever niet over excuses. Want wat betekent het eigenlijk? Dat je redenen moet bedenken voor wat je een ander hebt aangedaan? Wat is jouw excuus? Alsof er een rechtvaardiging bestaat voor het platbranden van kampongs, het verkrachten van vrouwen en het executeren van mannen, zonder enige vorm van berechting. Wat hebben we aan dergelijke excuses?

Nee, dan heb ik het liever over besef. Niet alleen het besef dat 17 augustus erkend moet worden en

het daadwerkelijk erkennen van de oorlogsmisdaden en misdaden tegen de menselijkheid die Nederland heeft gepleegd in Indonesië, maar ook het volle besef van wat zich daarvoor afspeelde. Indonesië was 350 jaar lang een Nederlandse kolonie. Een niet onaanzienlijk deel van de Nederlandse welvaart is te danken aan de moordpartijen, plunderingen en uitbuiting van Indonesië.

Denk hierbij aan de VOC, het cultuurstelsel en de gewelddadige verovering van Atjeh en Bali door het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger. We weten over de zwarte bladzijdes in de Nederlandse geschiedenis, maar beseffen we deze ook? Als we dit volledig beseffen, kunnen we dan ook meteen ophouden met doen alsof Nederland alleen van witte Nederlanders is, en dat iedereen die zich niet kan vinden in het eng-nationalistische narratief zich maar moet aanpassen of 'terug moet naar zijn eigen land'?

Toen mijn voorouders dat in hun 'eigen land' zeiden - niet tegen willekeurige migranten die een leven kwamen opbouwen, maar tegen gewelddadige bezetters die van alles opeisten - had het hen hun levens gekost. Dus blijkbaar mag niet iedereen het zeggen. Laten we het dan maar helemaal niet meer zeggen. •

dK.Academie

voor **€29,95** p.m.

Maandelijks
opzegbaar

dK.Academie is de community van lezers van het crossmedia-platform de Kanttekening.

Als actieve members staan we maandelijks stil bij een actueel of relevant thema, zoals terrorisme, geld, modern China of de Nederlandse rechtsstaat. Het gekozen thema ondersteunen we met het volgende:

- Maandelijks een boek (Elementaire Deeltjes van Amsterdam University Press, waarover bijvoorbeeld Nederlands Dagblad recenseert: "beter dan Google en Wikipedia samen") ter waarde van €9,99 per titel.
- Toegang tot de luistercolleges van Home Academy ter waarde van €12,50 per maand.
- Abonnement op de zaterdagkrant of het maandblad van de Kanttekening (naar keuze maandelijks te switchen) inclusief digitale toegang ter waarde van €12,95
- Toegang tot maandelijkse meet-ups met boeiende sprekers en schrijvers, inclusief één introductie per keer.
- Interessante kortingen op culturele evenementen, films, theaters, musea, concerten, optredens en exposities.

Bovendien besteden we in de Kanttekening uitgebreid aandacht aan het thema van die maand. Je leest dan stukken van bekende en minder bekende schrijvers, allen experts in het desbetreffende vakgebied.

Word nu onderdeel van dK.Academie voor slechts €29,95 per maand.

In samenwerking met:

